अथ

संयोगितास्वयंवरम् ।

याज्ञिककुलोत्पन्न-
मूलशङ्करविरचितम् ।

The

SAMYOGITÂSWAYAMVARAM

by

Mulshanker Maneklal Yajnik B. A.
Principal, Rajakeeya Sanskrit Mahavidyalaya
BARODA.

With the commentary of Shridhara Shastri

AND

with the free translation

BY

Laxminath Badarinath Shastri B. A.

Printed at 'The Baroda P. Press' for the Publisher.

1928

Price Rs. 1-4-0.

Printed at The Baroda Printing Press,
near Tower, Baroda. by H. N. Patel.
and Published by Mulshanker
M. Yajnik Baroda. 18-6-1928.

अथ

संयोगितास्वयंवरम् ।

बी. ए. इत्युपाधिधारिणा
याज्ञिककुलोत्पन्नेन माणिक्यलालात्मजेन मूलशङ्करेण
श्रीबडोदा-राजकीय-संस्कृतमहाविद्यालयप्रधानाध्यापकेन
विरचितम् ।

श्रीधरविरचितया सर्वाङ्गविद्योतनीटीकया
शास्त्रीत्युपाह्वबदरीनाथात्मजलक्ष्मीनाथविरचिताङ्ग्लभाषानुवादेन च समेतम् ।

तच्च
बडोदा नगरे
'धी बरोडा प्रीन्टींग प्रेस' नाम्नि मुद्रणालये तदध्यक्षेण
प्रकाशकस्य कृते मुद्रापितम् ।

शाकः-१८५०.   मूल्यं-सपादो रूप्यकः

OPINION.

SENATE HOUSE,
Allahabad, *May 11, 1928.*

DEAR SIR,

I have looked into your drama Samyogitaswayamvara. Permit me to congratulate you on the melodiousness and easy grace of your Sanskrit; and also on the choice of a historical subject.

With best wishes,

Yours sincerely,
(Sd.) Ganganatha Jha.
Vice—Chancellor, Allahabad University.

INTRODUCTION.

'The chief end of the Theatre is to disguise, by the insidious sweet, the unpalatable, but salutary bitter of the cup.'

The chief end of poetic composition, as laid down by writers on sanskrit rhetoric, is to lead the society to the highest path of [1]morality and religion, by narrating the heroic and noble deeds of virtuous characters, that have played their part successfully on the stage of the world, in a charming style. Such compositions are either [2]scenic or simply metric. The scenic composition is called the Rupaka, as it is represented on the stage by actors, playing the part of its different characters. The Rupaka is divided into [3]ten classes, of which the [4]drama proper is the most important. There are [5]eighteen minor scenic compositions, which are like the Rupaka in their form, with certain peculiarities in their construction.

---

1. कान्तासंमिततयोपदेशयुजे । का० प्र०

2. दृश्यश्रव्यत्वभेदेन पुनः काव्यं द्विधा मतम् । सा. द. ६

3. नाटकमथ प्रकरणं भाणव्यायोगसमवकारडिमाः ।
ईहामृगाङ्कवीथ्यः प्रहसनमिति रूपकाणि दश ॥ सा० द० ६.

4. नाटकम्

5. उपरूपकाणि —
नाटिका त्रोटकं गोष्ठी सट्टकं नाट्यरासकम् ।
प्रस्थानोल्लापकाव्यानि प्रेङ्खणं रासकं तथा ॥
संलापकं श्रीगदितं शिल्पकं च विलासिका ।
दुर्मल्लिका प्रकरणी हल्लीशो भाणिकेति च ॥
विना विशेषं सर्वेषां लक्ष्म नाटकवन्मतम् ॥ सा० द० ६

The plot of the [1]drama proper is always founded on some well-known historical event. The five [2]stages of its development are the beginning, the effort, the prospect of accomplishing the ultimate object, the certainty of the desired result: and the complete accomplishment of the object; and there are five links,[3] which join these five stages together. There are also five means[4] to accomplish the end, namely, the primary cause of the whole dramatic action, the incident by which the main action is continued, the episode, the minor episode, and the accomplishment of the object which help the gradual development of the plot. The drama must be charming and grand, and must be full of various

1. नाटकं ख्यातवृत्तं स्यात्पञ्चसंधिसमन्वितम् ।
विलासर्द्ध्यादिगुणवद्युक्तं नानाविभूतिभिः ॥
सुखदुःखसमुद्भूतिनानारसनिरन्तरम् ।
पञ्चादिका दशपरास्तत्राङ्काः परिकीर्तिताः ॥
प्रख्यातवंशो राजर्षिर्धीरोदात्तः प्रतापवान् ॥
दिव्योऽथ दिव्यादिव्यो वा गुणवान्नायको मतः ॥
एक एव भवेदङ्गी शृङ्गारो वीर एव वा ।
अङ्गमन्ये रसाः सर्वे कार्यो निर्वहणेऽद्भुतः ॥
चत्वारः पञ्च वा मुख्याः कार्यव्यापृतपूरुषाः ।
गोपुच्छाग्रसमाग्रं तु बन्धनं तस्य कीर्तितम् ॥ सा० द० ६.

2. अवस्थाः पञ्च कार्यस्य प्रारब्धस्य फलार्थिभिः ।
आरम्भयत्नप्राप्त्याशानियताप्तिफलागमाः ॥ सा. द ६.

3. अन्तरैकार्थसंबन्धः संधिरेकान्वये सति ।
मुखं प्रतिमुखं गर्भो विमर्श उपसंहृतिः ॥ सा. द. ६

4. बीजं विन्दुः पताका च प्रकरी कार्यमेव च ।
अर्थप्रकृतयः पञ्च ज्ञात्वा योज्या यथाविधि ॥
फलस्य प्रथमो हेतुर्बीजं तदभिधीयते ।
अवान्तरार्थविच्छेदे विन्दुरच्छेदकारणम् ॥
व्यापि प्रासङ्गिकं वृत्तं पताकेत्यभिधीयते ।
प्रासङ्गिकं प्रदेशस्थं चरितं प्रकरी मता ॥ सा० द० ६.

sentiments, resulting from happy and painful incidents. The whole plot must be arranged in five to ten Acts. The hero must be a righteous king, of some celebrated royal family, and must be patient, noble, valorous and virtuous. He must be either of a divine or semi-divine origin. The heroine[1] must be a maiden or a common woman equally virtuous. The wife of another or an apathetic common woman should never be selected as a heroine, because in that case the erotic sentiment cannot be real, but only fictitious. There the attachment being unjust is mixed with either criminal or cowardly intentions, the vices which are sufficient to constitute a rival hero like Ravana in the Ramayana or Duryodhana in the Mahabharata. The leading sentiment of the drama must be either the erotic or the heroic. Other[2] sentiments, namely the comic, the pathetic, the furious, the terrible, the loathsome, and the marvellous, should help the development of the main sentiment, and there must be the marvellous sentiment in the last[3] connecting link. There should be four or five principal characters, a little inferior to the hero and they must be directly concerned with the main action, which must end in the accomplishment of the final object.

---

1. अथ नायिका त्रिभेदा स्वाऽन्या साधारणी स्त्रीति ।
नायकसामान्यगुणैर्भवति यथासंभवैर्युक्ता ॥
परोढां वर्जयित्वा तु वेश्यां चाननुरागिणीम् ।
आलम्बनं नायिकाः स्युर्दक्षिणाद्याश्च नायकाः ॥ सा० द० ६.
टीका—अत्र शृङ्गारे परोढाननुरागिवेश्यावर्जनम् ।
तद्विषयरसस्य शृङ्गाराभासत्वादिति भावः ।

2. शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः ।
वीभत्सोऽद्भुत इत्यष्टौ रसाः शान्तस्तथा मतः ॥ सा द० ३

3. निर्वहणसंधौ ।

Thus in the Sanskrit drama there is no scope for the tragedy, in which the conclusion is always calamitous. The brutal midnight murderers, hired assassins, ferocious ruffians, bloody traitors, bewitching sorcerers, and rapacious plunderers and burglers, who are generally introduced in the tragedies of the West to develop the pathetic sentiment, are likely to produce unhealthy impression on the minds of the unscrupulous audience. Such characters are not to be found in Sanskrit love[1]-plays or heroic plays. Even historical incidents which mar the development of the main sentiment or which may degrade the hero or the heroine in public estimation, should be either omitted altogether, or should be related otherwise. Long journeys, massacres and actual fights are never to be exhibited on the stage. The death of the hero should not be even indicated[2] by explicatory dialogues.

Keeping all these points in view, I have composed this love-play, the plot of which is founded upon the striking events of the reign of Pruthvirâja Chauhâna, the last Kshatriya Emperor of India, as depicted by Shriyuta Shripâda Shastri in his series, Bhâratavīraratnamâlâ. The tragic end of his life was due to the false[3] notions of religion and politics, prevailing at the time. Had there been a constitutional government of the Vedic period, his fate would have been otherwise. So, I have selected that portion of his life which was marked with noble virtues and which ended in his union with Samyogita.

On reading the series, I was induced to write three plays, two heroic ones, displaying the exploits of Pratâpa and Shivâji, and the third a love-play, describing the love intrigues of Pruthvirâja. The heroic play of Pratâpavijaya

---

1. यत्स्यादनुचितं वस्तु नायकस्य रसस्य वा ।
विरुद्धं तत्परित्याज्यमन्यथा वा प्रकल्पयेत् ॥ सा० द० ६.

2. विष्कम्भकाद्यैरपि नो वधो वाच्योऽधिकारिणः । सा० द० ६.

3 Vide my Gujarati work on the ancient Indian polity (आपणुं प्राचीन राज्यतन्त्र), pubished by the Baroda government.

was first taken in hand and was finished in 1926, but its publication had to be postponed for want of funds. The present play was undertaken just after, and now I have the good fortune to place it in the hands of the Sanskrit knowing public.

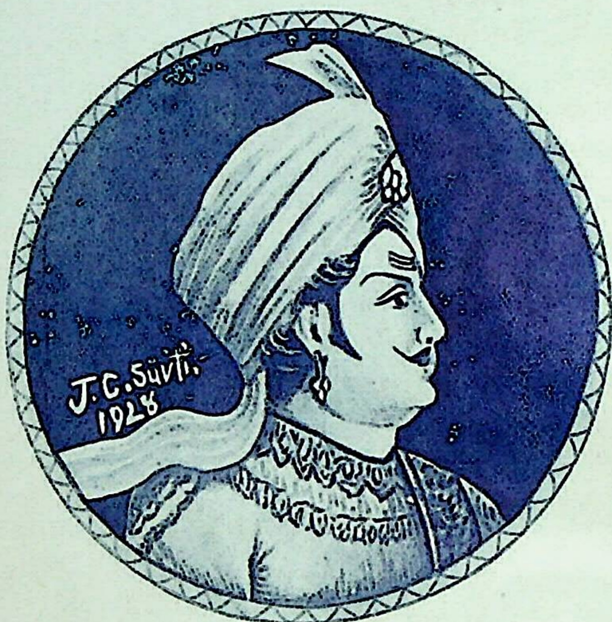
Before concluding, I must repeat the words of Kalidasa, the lord of Indian poets, that, " Until the learned are satisfied, I cannot claim proficiency in the art of dramatic representation. " Accordingly, if my work will give satisfaction to the Sanskrit knowing public, I shall feel that my labours are amply rewarded.

NAGARWADA,
Nadiad, 1st June, 1928. } Mulshanker M. Yajnik.

अनुक्रमणिका

पृष्ठाङ्कः

सम्राट् पृथ्वीराजः ।

आजानुलम्बिदृढमांसलबाहुशाली
संतप्तदीप्तनयनोऽपि मनोऽभिरामः ।
एवं स्वमित्रपरिचारकतां गतोऽपि
स्वाभाविकीं न स पुनः प्रभुतां जहाति ॥

पृ० ५८

अथ

संयोगितास्वयंवरम् ।

प्रथमोऽङ्कः

मेघश्याममुकुन्दसुन्दरमुखे कुन्दावदातस्मिते
स्वच्छन्दं विलसन्ति येऽनवरतं सौदामिनीलीलया ।
भावस्निग्धविलोकनस्नुतरसा वोऽव्यक्तरागाकुला
मुग्धाः पान्तु सुकोमलाधररुचो राधादृशोर्विभ्रमाः ॥ १ ॥

ईशानापकृतेरनङ्ग इति यः ख्यातस्त्रिलोक्यां पुन-
र्जातो यस्य सुतत्वमेत्य स नवः सर्वाङ्गसौन्दर्यभाक् ।
श्रीशं विश्वजितं तमिष्टवरदं नत्वा पदे श्रीधरो
व्याख्यां वाक्यविशारदो वितनुते सर्वाङ्गविद्योतनीम् ॥

अथ नाटकादौ 'यन्नाट्यवस्तुनः पूर्वं रङ्गविघ्नोपशान्तये । कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्वरङ्गः स उच्यते ॥ उत्थापनादिकान्यङ्गान्यस्य भूयांसि यद्यपि । तथाप्यवश्यं कर्तव्या नान्दी विघ्नोपशान्तये ॥' इति विघ्नोपशान्तयेऽवश्यकर्तव्यतयोपपादिता 'आशीर्नमस्क्रियारूपः श्लोकः काव्यार्थसूचकः । नान्दीति कथ्यते' इत्यादिलक्षणलक्षितामाशीरूपां 'सूत्रधारः पठेन्नान्दीं मध्यमं स्वरमाश्रितः । नान्दीपदैर्द्वादशभिरष्टाभिर्वाप्यलङ्कृताम् ॥' इति श्रीमदभिनवगुप्तपादाचार्यमतानुसारेण चतुरस्रतालानुगतां चतुष्पदां नान्दीं सूत्रधारः पठति—मेघश्यामेति । ये सौदामिनीलीलया विद्युल्लीलया कुन्दावदातस्मिते कुन्द इवावदातं प्रसन्नं स्मितं यस्य तस्मिन् मेघश्याममुकुन्दसुन्दरमुखे मेघ इव श्यामो यो मुकुन्दस्तस्य यद-

नान्द्यन्ते

सूत्रधारः—आर्ये अलमेतावता परिश्रमेण ! इत एवागम्यताम् ।

(प्रविश्य)

नटी—आर्यपुत्र इयमस्मि । आज्ञापयत्वन्यदनुष्ठेयम् ।

सुन्दरं मुखं तस्मिन् अनवरतं सततं स्वच्छन्दं यथेच्छं विहरन्ति ते, भावास्निग्धविलोकनस्तुतरसा भावेन मनोऽनुरागेण स्निग्धं प्रेमाकुलं यद्विलोकनमीक्षणं तेन स्तुत ईषदाविर्भूतो रसः प्रणयोः येषां ते मुग्धा अकृत्रिमा अत एवाव्यक्तो यो रागः प्रीतिस्तेनाकुला व्याप्ताः सुकोमलाधररुचः सुकोमला याऽधरस्तस्य रुगव रुग्येषां ते राधादृशोविभ्रमा विलासा वो युष्मान् पान्तु रक्षन्तु । अथ 'श्लोकः काव्यार्थसूचकः' इत्युक्तत्वादस्य तत्सूचकत्वं निरूप्यते । मुकुन्द : मुकं मुक्तिं ददाति यच्छतीति पित्रा कारागृहेनिरुद्धायाः संयोगितायाः मुक्तिप्रदः पृथ्वीराजः सूचितः। राध्नोति साधयत्यभीष्टमिति च राधा संयोगिता । मेघशब्देन तत्पर्यायजलधरच्छद्मना नायकस्य कनोजनगरे निवासः । श्यामपदेन 'श्यामवर्णोऽयं विष्णुदैवतः' इत्युपवर्णितस्य शृङ्गाररसस्यात्राङ्गित्वं 'एक एव भवेदङ्गी शृङ्गारो वीर एव वा' इत्युक्तत्वात् । कुन्दावदातस्मित इत्यनेन कुन्दपुष्पस्य वसन्त एव प्रादुर्भावाद्वसन्तसमयः । राधादृशोविभ्रमा इत्यनेन नायिकानुवर्ती सखीजनः । मुग्धा इत्यनेन नायिकायास्तत्सखीजनस्य च मुग्धत्वम् । स्वच्छन्दं विलसन्तीति सखीजनस्य सौदामिनीलीलया स्वच्छन्दविहारो नायिकाया अभीष्टसंपादनार्थं च दूरान्तिकसंचारः। भावास्निग्धमिति यन्नायिकाया हंसमिथुनादिषु विलोकनं तेनेषदभिव्यक्तो नायिकानुरागः । अव्यक्तरागाकुलाः सुकोमलाधररुच इत्यनेन च नायिकायाः सौन्दर्यं तत्सखीजनस्य च कामकलाकौशल्यं सूचितम् । अत्र राधामुकुन्दविषयस्य कविगतरत्याख्यभावस्य राधामुकुन्दयोः परस्परविषयरत्याख्यस्थायिभावकः संभोगशृङ्गारोऽङ्गम् । अतो रसवदलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे–'रसभावौ तदाभासौ भावस्य प्रशमस्तथा । गुणीभूतत्वमायान्ति यदाऽलङ्कृतयस्तदा । रसवत्प्रेय ऊर्जस्वि समाहितमिति क्रमात् । ' इति । शार्दूलविक्रीडितं चात्र वृत्तम् ।

नान्द्यन्त इति । अत्र पत्रावलीसंज्ञा नान्दी 'यस्यां बीजस्य विन्यासो ह्यभिधेयस्य वस्तुनः । श्लेषेण वा समासोक्त्या नान्दी पत्रावलीति सा ' इत्युक्तेः । सूत्रं प्रयोगानुष्ठानं धारयतीति सूत्रधारः । तल्लक्षणं 'वर्तनीयतया सूत्रं प्रथमं येन

सूत्रधारः—अद्य खलु नटपुरवास्तव्यमूलशङ्करविरचितेन संयोगितास्वयंवराख्येन नवेन नाटकेनैषा विद्वत्परिषत्सभाजनीया। तत्प्रस्तूयतां तावद्वसन्तरागेण स्वरतालबद्धा कापि रमणीया गीतिः परिषच्चेतःप्रसादनाय। संप्रति खलु,

---

सूच्यते। रङ्गभूमिं समाक्रम्य सूत्रधारः स उच्यते' इति। **संयोगितास्वयंवरेणेति**। संयोगितायाः स्वयंवरो यस्मिंस्तत् संयोगितास्वयंवरं नाटकम्। 'अधिकृत्यकृतेग्रन्थे' इत्यणि 'आख्यायिकाभ्यो बहुलम्' इति वार्तिकेन लुकि। अभेदोपचाराद्वा। **नाटकेनेति**। तल्लक्षणमुक्तं दर्पणे-'दृश्यश्रव्यत्वभेदेन पुनः काव्यं द्विधा मतम्। दृश्यं तत्राभिनेयं तद्रूपारोपात्तु रूपकम्॥ नाटकमथ प्रकरणं भाणव्यायोगसमवकारडिमाः। ईहामृगाङ्कवीथ्यः प्रहसनमिति रूपकाणि दश॥ नाटकं ख्यातवृत्तं स्यात्पञ्चसन्धिसमन्वितम्। पञ्चाधिका दशपरास्तत्राङ्काः परिकीर्तिताः॥ प्रख्यातवंशो राजर्षिर्धीरोदात्तः प्रतापवान्। दिव्योऽथ दिव्यादिव्यो वा गुणवान्नायको मतः। एक एव भवेदङ्गी शृङ्गारो वीर एव वा। अङ्गमन्ये रसाः सर्वे कार्यो निर्वहणेऽद्भुतः॥' इति। अत्र धीरोदात्तो नायकः। तल्लक्षणं 'अविकत्थनः क्षमावानतिगम्भीरो महासत्त्वः। स्थेयान्निगूढमानो धीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः॥' इति। नायिका च पित्रायत्तान्या। 'कन्या त्वजातोपयमा सलज्जा नवयौवना' इत्युक्तेः। शृङ्गारश्चाङ्गी वीरादयोऽङ्गभूता रसाः। अत्र पञ्चसन्धयस्तदङ्गानि च यथास्थानमुपपादयिष्यन्ते। **वसन्तरागेणेति**। भैरवः कौशिकश्चैव हिन्दोलो दीपकस्तथा। श्रीरागो मेघरागश्च रागाः षडिति कीर्तिताः॥' इति षडेव प्रधानरागाः। तत्र श्रीरागस्याङ्गभूतो वसन्तरागः सर्वदा वसन्ते गीयते। तदुक्तं लक्ष्यसंगीते-'पूर्वीमेलसुसंजातो वसन्ताख्यो बुधैर्मतः। संपूर्णस्तारषड्जांशो वसन्ततौ सुखप्रदः॥' इति। अस्य च शृङ्गारोद्दीपनत्वं प्रसिद्धम्। **स्वरतालबद्धेति**। स्वयं राजन्त इति स्वराः। ते च 'निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवताः। पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्त्रीकण्ठोत्थिताः स्वराः॥' इति। एते पुनः 'स रि ग म प ध नि' इति प्रसिद्धाः। तल्लक्षणं रत्नाकरे—'श्रुत्यनन्तरभावी यः स्निग्धोऽनुरणनात्मकः। स्वतो रञ्जयति श्रोतृचित्तं स स्वर उच्यते॥' इति। तालयति प्रतिष्ठापयति गीतामिति तालो लघ्वादिक्रियया।

मलयजकणानुवासिताहिमकरकरशीतलो मृदुसमीरः ।
उपगुह्य नवकिसलयां नर्तयति नतां लतावनिताम् ॥२॥

नटी—यदाज्ञापयत्यार्यपुत्रः ।

(इति गायति)

(वसन्तरागेण त्रितालेन गीयते ।)

विलसति ललिता । उपवनवनिता ॥
नवपल्लविता अनिलतरलिता
तरुवरमिलिता सुकुमारलता—विलसति० ॥ १ ॥

रसिकामहिते मृदुकेलिहिते
मनसिजदयिते सरसवसन्ते—विलसति० ॥ २ ॥

सूत्रधारः—(वाद्यध्वनिमाकर्ण्य) आर्ये धन्यासि ; त्वया गीतस्य रागस्यैव स्वराणामनुरणनं सर्वत्र प्रवृत्तमिव दृश्यते ।

संमितो गीतादेर्मितिं विदधत्काल एव तालः । स च द्विविधश्चतुरस्रस्त्र्यस्रश्चेति । स्वरैस्तत्तद्रागनियतस्वरैस्तालेन च बद्धा परिरक्षितेत्यर्थः ।

'ऋतुं च कंचित्प्रायेण' इत्युक्तत्वाद्वसन्तसमयमाधिकृत्य गायति—मलयजेति । अत्र यथा मृदुसमीरो लतां नर्तयति तथाऽनङ्गो नायिकां नर्तयतीति वनितापदेन समीरपदेन च व्यज्यते । लतावनितामिति रूपकालङ्कारः । मलयजकणानुवासितेत्यनेन दक्षिणानिलः, हिमकरकरशीतलेत्यनेन निशासमयः, मृदुसमीरेत्यनेन वसन्तागमश्च द्योत्यते ।

विलसति ललितेति । ललिता उपवने वनिता उपवनवनिता सुकुमारलता विलसतीति लतावर्णनम् । रसिकाभिर्महिते बहुमते रसिकामहिते । अत्र वनितापदेन नायिकावृत्तान्तो मृदुकेलिपदेन च वसन्तोत्सवो द्योत्यते । अत्रान्त्यानुप्रासः शब्दलङ्कारः ।

नटी—(सस्मितम्) आर्यपुत्र अद्य खल्वस्मन्महाराजेन प्रस्तूयमाने राजसूये समागतानां राजकुलानां विनोदार्थं वीणावादिनोऽपि वसन्तरागेणैव गायन्ति। यस्यैष ध्वनिः।

सूत्रधारः—आं साधु स्मारितम्। अद्यैवैतस्य महाक्रतोरारम्भ इति विस्मृतं खलु मया। आर्ये पश्यैषोऽस्मन्महाराजो जयचन्द इदानीं

प्रेम्णामन्त्रितमुत्सवप्रमुदितं सत्कृत्य सम्राडयं
कान्तं राजकुलं नितान्तकृतिनं मत्वा स्वकीयान्वयम्।
अन्तर्वेश्मनि दीक्षितः क्रतुविधावानन्दितो वीणिभि-
र्मन्त्रं मन्त्रयते कमप्यभिनवं मन्त्रिद्वितीयः पुनः॥३॥

(इति निष्क्रान्तौ)

इति प्रस्तावना

राजसूय इति। राजसूयः श्रौतयज्ञविशेषः। तदुक्तं शतपथे 'राजा वै राजसूयेनेष्ट्वा भवति।' इति। स एव सम्राडित्यभिधीयते—'येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः। शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सम्राड्' इत्युक्तत्वात्।

प्रस्तावनेति—अत्रावलगिताख्या प्रस्तावना। तदुक्तं दर्पणे—'यत्रैकत्र समावेशात्कार्यमन्यत्प्रसाध्यते। प्रयोगे खलु तज्ज्ञेयं नाम्नाऽवलगितं बुधैः॥' इति। नटीगीतरागस्वराणामनुरणनसादृश्योद्भावनेन वीणिभिरानन्दितस्य जयचन्दस्य प्रवेशप्रसाधनादिति।

(ततः प्रविशति मन्त्रिद्वितीयः कनोजाधिपो जयचन्दः)

जयचन्दः—मन्त्रिन् अद्य खल्वियं राजसूययज्ञार्थं समागतैर्महर्षिसंघैर्महीपालकुलैश्चाकुलाऽस्मन्नगर्यमरावतीव संवृत्ता ।

सुमतिः—महाराज राजसूयदीक्षितस्त्वमपि

नानादिगन्तसमुपेतनृपोत्तमाङ्ग-
राजन्महार्हमुकुटार्चितपादपीठः ।
विन्ध्याद्रिसानुरुचिराङ्घ्रियुगाग्रिमर्षे-
र्लीलामिहावहसि देव घटोद्भवस्य ॥ ४ ॥

जयचन्दः—अप्युपक्लृप्ता यज्ञसंभाराः ।

सुमतिः—अथ किम् । परं च नाद्याप्युपलब्धा काचित् पृथ्वीराजस्य प्रवृत्तिः ।

जयचन्दः—(सरोषम्) अन्यायसंपादितदिल्लीशपदेन दर्पान्ध एष दुरात्मा तु शासनार्ह एव ।

सुमतिः—महाराज दण्डस्त्वगतिका गतिः । तत्पुनरपि पत्रिकया सोऽनुनेयः ।

जयचन्दः(सरोषम्) लिखतु तावच्छासनपत्रम् ।

सकलभारतराजकुलेश्वरो
दिशति ते स्वमखे प्रतिहारिताम् ।

नानादिगन्तेति । नाना दिगन्तेभ्यः समुपेताना नृपाणामुत्तमानि यान्यङ्गानि शीर्षाणि तेषु राजन्तो ये महार्हा रत्नखचितत्वान्महामूल्या मुकुटास्तैरार्चितं पूजितं पादपीठं यस्य सः । विन्ध्याद्रेः सानुभी रुचिरमङ्घ्रियुगं पादयुग्मं यस्य तस्याग्रिमर्षेर्महर्षेर्घटोद्भवस्यागस्त्यस्य लीलां शोभामावहसि बिभर्षीत्यर्थः । अत्रान्यस्य शोभामन्यो बिभर्तीति निदर्शनाऽलङ्कारः । 'अभवन्वस्तुसंबन्ध उपमापरिकल्पकः' इत्युक्तत्वात् ।

सकलभारतेती । अत्र प्रतिहारितामिति तर्जनमनुभावोऽरिः पृथ्वीराज

यदि नियोगमिमं न हि पद्यसे
समरयज्ञपशुत्वमुपेष्यसि ॥ ५ ॥ इति ।

सुमतिः—(विलिख्य) लिखितमेव तद्यथा निर्दिष्टं देवेन । कः कोऽत्र भोः ।

(प्रविश्य)

प्रतिहारी—आज्ञापयत्वार्यः ।

सुमतिः—शीघ्रमेव प्रेषयैषा पत्रिका दूतद्वारा पृथ्वीराजाय ।

प्रतिहारी—यदार्य आज्ञापयति ।

(इति निष्क्रान्तः)

जयचन्दः—अरे मेवाडराजेन समरसिंहेनापि नादृतमस्मन्निमन्त्रणम् ।

सुमतिः—महाराज समरसिंहस्तु पृथ्वीराजस्य परमसुहृद् । अतः सोऽपि नूनं तद्वर्त्मगामी भविता ।

जयचन्दः—(सरोषं स्वगतम्) साधु समरसिंह साधु ! (प्रकाशम्) अस्माभिर्विततस्य राजसूयक्रतोर्विघातायैवैतावुद्यतौ । किं त्वेतादृशैः क्षुद्रजनविचेष्टितैर्न मन्दोत्साहो भविष्यति कनोजाधिपः ।

सुमतिः—(विचार्य) महाराज विजिताशेषनरपतिकुलस्यैव राजसूयविधानं श्रूयते । तदेतयोरुपस्थितिमन्तरा कथं प्रवर्तिष्यन्ते यज्ञकार्याणि ।

जयचन्दः—नात्र विहिताविहितशङ्कावसरः । तत्स्थानापन्ने भविष्यतस्तयोर्हिरण्यनिर्मिते प्रतिकृती ।

आलम्बनं जयचन्दगतक्रोधः स्थायिभाव आमन्त्रणास्वीकार उद्दीपनं जयचन्दगतगर्वश्च व्यभिचारिभावः । एवमत्र रौद्रो रसोऽस्य च संयोगितायाः पूर्वरागाख्यविप्रलम्भपोषकत्वान्नाटकेऽङ्गत्वम् । द्रुतविलम्बितं च वृत्तम् । सकलभारतराजकुलेश्वर इति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

(प्रविश्य)

प्रतिहारी—जयतु जयतु देवः । एष पृथ्वीराजानुचरः पत्रिकामादाय संप्राप्तः ।

जयचन्दः—सत्वरमिहानय तत्पत्रिकाम् ।

प्रतिहारी—यदाज्ञापयति देवः ।

(इति निष्क्रान्तः)

जयचन्दः—(स्वगतम्) पत्रिका प्रेषिता स्वयं तु नायातः । (प्रकाशम्) सर्वथा प्रतिकूल एवासाविति तर्कयामि ।

(प्रविश्य)

प्रतिहारी—देव एषा पृथ्वीराजमुद्राङ्किता पत्रिका ।

(इत्यर्पयति)

जयचन्दः—(पत्रिकां गृहीत्वा) पुरोहितं द्रष्टुमिच्छामि ।

प्रतिहारी—यद्देव आज्ञापयति ।

(इति निष्क्रान्तः)

जयचन्दः—मन्त्रिन् एनामुद्घाट्य वाचय ।

(प्रविश्य)

श्रीकण्ठपुरोहितः—समृध्यतां विजयश्रिया महाराजः ।

(इत्युपविशति)

सुमतिः—(वाचयति)

अरे कनोजाधिप आर्यधर्मध्वंसपटुना त्वया किमिदमारब्धम् । ननु

दुर्दैवतस्त्वमसि मूढमते प्रवृत्तः
सम्राज एव विहिते नृप राजसूये ।

दुर्दैवत इति । अत्र पृथ्वीराजस्य युद्धोत्साहः स्थायिभावोऽरिर्जयचन्द आलम्बनं तस्य च राजसूयप्रवृत्तिरुद्दीपनं गर्वः संचारिभावः । एवमत्र युद्धवीरो रसः ।

सद्यो विरंस्यसि न चेद्व्यवसायतोऽस्मा-
द्धन्ताशु मे शलभतां करवालवह्नौ ॥ ६ ॥

जयचन्दः—(आकर्ण्य सरोषम्) हा मूढ किमेवं प्रगल्भसे । कोऽन्यो हतजीवितः सम्राट्पदभाग्भवितुमर्हति भारतेवर्षे । (विचिन्त्य) आं ज्ञातम् । असौ नराधमस्त्वात्मानमेव सम्राट्पदेन व्यपदिशति । मन्त्रिन् असह्यो ह्येषोऽधिक्षेपः ।

श्रीकण्ठपुरोहितः—प्रसीदतु महाराजः । दीक्षितस्य ते नास्ति कोपावसरः ।

जयचन्दः—भगवन् नाहमकारणकोपाकुलः ।

श्रीकण्ठपुरोहितः—तथापि

सकलनृपमतस्त्वमेव सम्राड् विजयरमाश्रित नाममात्रतोऽन्यः ।
क्व खलु भुवनभासनः पतङ्गः क्व च तनुदीपशिखालयः पतङ्गः ॥ ७ ॥

जयचन्दः—अरे राहुरिव स तु मां ग्रसितुमुद्यतः । अत उन्मूलयितव्य एव । कः कोऽत्र भोः ।

(प्रविश्य)

प्रतिहारी—आज्ञापयतु देवः ।

जयचन्दः—सभागृहमार्गमादेशय ।

अस्य च विप्रलम्भपोषकत्वान्नाटकेऽङ्गत्वम् । वसन्ततिलकावृत्तम् । करवाले वह्नित्वारोपस्य राज्ञि शलभत्वारोपे निमित्तत्वादत्र परम्परितरूपकमलङ्कारः ।

सकलनृपेति । हे विजयस्य रमया श्रियाऽश्रित पूजित त्वमेव सकलनृपमतः सम्राडसि । भुवनस्य भासनः प्रकाशकः सूर्यः क्व । तन्वी चासौ दीपस्य शिखा तस्यां लीयते नश्यति तादृशः पतङ्गः कीटविशेषः क्व । पुष्पिताग्रावृत्तम् । विरूपयोः सूर्यशलभयोः पतङ्गत्वेन संघटनादत्र विषमालङ्कारः ।

प्रतिहारी—इत इतो देवः ।

(सर्वे परिक्रामन्ति)

एतत्सभागृहद्वारं प्रविशतु देवः सानुगः ।

(इति निष्क्रान्तः)

(प्रविश्य)

जयचन्दः—(सिंहासनमारुह्य) स्वागतं सामन्तवरेभ्यः ।

सामन्ताः—(उत्थाय) विजयतां सम्राट् ।

(इत्युपविशन्ति)

जयचन्दः—(साटोपम्) सामन्तवर्याः दर्पान्धो दिल्लीश्वर आत्मानं सम्राजं मन्यमानो नात्रोपसर्पति । स क्षुद्रः कथमपि वशमापादनीयः ।

हमीरः—साम्राज्यैश्वर्यशालिनि महाराजे कोऽन्यो विनाशोन्मुखः सम्राट्पदमभिलषेत् । यतः

रिपुदलविपिने दवाग्निरूपं
प्रसृतमहो तव कोशदण्डतेजः ।
दृढतरमपि वीरपादपं तत्
किमिति करोति न भस्मसात् क्षणेन ॥ ८ ॥

कहरकण्ठीरः—महाराज प्रयाणाभिमुखं तव सैन्यं विज्ञायैवान्वेषिष्यतेऽसौ ते चरणरजःशरणम् । यतः

प्रलयचपलमेघवत्तवेदं
नृपकण्ठीरव गर्जितं निशम्य ।

रिपुदलेति । रिपूणां दलं सैन्यमेव विपिनं वनं तस्मिन्दवाग्निरूपं प्रसृतं तव कोशोऽर्थसंपत्तिर्दण्डश्च सेनासंपत्तिस्तयोस्तेजो ज्वलनः प्रतापो दृढतरं दृढमूलमपि वीर एवपादपस्तं किमिति क्षणेन भस्मसान्नकरोति । करोत्येवेति फलितोऽर्थः । पुष्पिताग्रावृत्तम् । परम्परितरूपकं चालङ्कारः ।

प्रलयचपलेति । नृपः कण्ठीरवः सिंह इव तत्संबुद्धौ हे नृपकण्ठीरव

नवमदकलुषितकपोलभित्तिः
किमु न जहाति धृतिं मतङ्गजोऽयम् ॥ ९ ॥

सुमतिः—तथापि यावद्राजनीतिकोविदः कयमाषस्तस्य मन्त्रिपदमलङ्करोति तावन्न भविताऽसावन्तिमोपायसाध्यः। तत्साम्ना दानेन वैष वशीकर्तव्यः।

जयचन्दः—मन्त्रिन् चरमोपायसाध्य एवासौ परिपन्थी। तद्
दुर्दान्तदर्पशमनक्षम एव सद्यः
शूरो ममैतु पुरतः समरप्रवीरः।
अस्मद्विकत्थनपरं मनुजाधमं यो
जीवन्तमेव निहतं तमु वा नियच्छेत्॥ १० ॥

सामन्ताः—सर्वेऽपि वयं रिपून्मूलने बद्धपरिकराः।

वाल्हकरायः—(साटोपम्) महाराज अलमहमेकाकी दिल्लीशपददृप्तस्य तस्य दर्पविघाताय। अद्यैवाहं
कामक्रोधातिरेकव्यसनविदलितं दुर्विनीतं मदान्धं
त्वत्कोपाग्निप्रदग्धं परिणतविभवं चायुषोऽन्तं गतं तम्।
हत्वा निःशेषतस्तद्बलमतिविपुलं तर्पयित्वा कृपाणं
जीवग्राहं गृहीत्वा निगडितचरणं तेऽन्तिकं
प्रापयामि ॥ ११ ॥

प्रलये चपला ये मेघास्तद्वत्तवेदं गर्जितं निशम्य नवमदेन कलुषिते कपालाववभित्ती यस्य सोऽयं मतङ्गजोऽपि पृथ्वीराजः किमु धृतिं न जहाति। अपि तु जहात्येवेत्यर्थः। पुष्पिताग्रावृत्तम्। परंपरितरूपकं चालङ्कारः।

दुर्दान्तेति। दुर्दान्तस्य दुर्विनीतस्य दर्पस्य शमने क्षमः समरे युद्धे प्रवीरः शूरः सद्य एव मम पुरत एत्वागच्छतु। योऽस्माकं विकत्थनं निन्दा परं प्रधानं यस्य तं मनुजाधमं पृथ्वीराजं जीवन्तमेव वा निहतं वा नियच्छेद्बन्दीकुर्यात्। अत्र वसन्ततिलकावृत्तम्।

कामक्रोधेति। जीवग्राहं गृहीत्वा जीवन्तं गृहीत्वेत्यर्थः। 'समूलाकृतजी-

जयचन्दः—धन्योऽसि मे प्रधानवीर ।

सामन्ताः—प्रथितप्रभावान्वयानुरूपमेवेदं ते वीरचेष्टितम् ।

जयचन्दः—वीरभ्रातः प्रियसामन्ताः युष्मद्राजभक्तिपरिपोषितस्याद्यापि प्रचलति मे निष्कण्टकं राज्यशासनम् ।

सामन्ताः—महाराजेनानुग्रहपरंपरया वशीकृतमस्मच्चेतो विषयान्तरविमुखं राजशासनमात्रं प्रतीक्षते ।

जयचन्दः—तद्गच्छतां खुर्शानखानबन्दातमीरसामन्तौ ममवीरानुजस्य साहाय्यार्थम् ।

सामन्तौ—यथाज्ञापयति देवः ।

(इति निष्क्रान्तौ)

जयचन्दः—सेनापते एतस्य प्रधानवीरस्य साहाय्यार्थं संनह्यतां दशसहस्रभटधुरीणं महत्सैन्यम् । तथैव च

प्रतिष्ठतां मे चतुरङ्गिणी चमूः
शस्त्रास्त्रयन्त्रैः परिबृंहिता द्रुतम् ।
प्रधृष्य धृष्टं नरपालपांसनं
करोतु सा तस्य बलान्नमर्दनम् ॥ १२ ॥

सेनापतिः—महाराज राजसूयसंमिलितराजकुलानि युद्धकलाकौशल्यं प्रदर्शयितुं सज्जीकृतां सेनामद्यैव प्रस्थापयामि ।

(इति निष्क्रान्तः)

जयचन्दः—भ्रातः त्वमपि तावद्विजयप्रस्थानाभिमुखो भव ।

वालुकरायः—यथाज्ञापयति महाराजः ।

(इति निष्क्रान्तः)

वेषु हन्कृञ्ग्रहः ' इत्यनेन णमुल् । अत्रोत्साहः स्थायिभावो निजभर्तृपरिपन्थ्यालम्बनं संग्राम उद्दीपनं तर्जनं चानुभाव आक्षेपो गर्वश्च संचारिणौ । एवमत्र युद्धवीरो रसः । स्रग्धरावृत्तम् ।

जयचन्दः—मन्त्रिन् सुव्यवस्थितमेतत्कार्यम्। तदेहि मन्त्रगृह-मुपेवः। कः कोऽत्र भोः।

(प्रविश्य)

प्रतिहारी—आज्ञापयतु देवः।

जयचन्दः—मन्त्रगृहमार्गमादेशय।

प्रतिहारी—इत इतो देवः।

(सर्वे परिक्रामन्ति)

एतन्मन्त्रगृहद्वारं तत्प्रविशतां देव आर्यश्च।

(इति निष्क्रान्तः)

(प्रविश्योपविश्य च)

जयचन्दः—मन्त्रिन्, अस्ति राजसूयानुषङ्गिकः स्वयंवरोऽपि पुनर्ममौत्सुक्यकारणम्।

सुमतिः—(स्वगतम्) कथमेवं ब्रवीति महाराजः। (प्रकाशम्) समागतेषु राजकुलेषु त्वनायाससाध्योऽयमुपक्रमः। नात्र चिन्तालव-स्याप्यस्त्यवसरः।

जयचन्दः—(सनिःश्वासम्) परं च श्रुतं मया देवीमुखेन यदुत्सव-निमित्तेऽपि निरुत्सवा मे प्रियपुत्री संयोगिता।

पृष्टा सती वदति सा सुविचार्य वाचं
नास्वादयत्यपि नृपेन्द्रकुलार्हभोगान्।
आसेवते मुहुरसौ विनता विविक्तं
नावेदयत्यथ मनोगतमाधिहेतुम्॥ १३॥

स्वयंवरोऽपीति। अत्र मुखसन्ध्यारम्भः। 'यत्र बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थ-रससंभवा। प्रारम्भेण समायुक्ता तन्मुखं परिकीर्तितम्॥' इत्युक्तत्वात्।

देवीमुखेनेति। अत्र देवी संयोगितायाः सापत्नमाता। यदुत्सवेति। अत्रोपक्षेपात्मकं संध्यङ्गम्। 'काव्यार्थस्य समुत्पत्तिरुपक्षेप इति स्मृतः' इत्युक्तेः।

पृष्टा सतीति। अत्र प्रथमावतीर्णमदनविकारा मुग्धा नायिका। तदुक्तं

सुमतिः—नियोज्या कापि निपुणा समवयस्का वयस्याऽस्या मनोभावावगमाय । यतः

विस्रम्भपात्राय मनःप्रवृत्ते
रहस्यमाख्याति नवानुरागा ।
अत्यन्तगोप्यां रुजमातुरा किं
चिकित्सकेभ्योऽपि हि संवृणीत ॥ १४ ॥

जयचन्दः—कार्यनिर्वाहकुशला देवी यथोदितं विधास्यति । परं चास्याश्चित्तप्रसादस्तावत् प्रथममापादनीयः ।

सुमतिः—महाराज संनिहितः खलु वसन्तसमयः । संप्रति हि

विमलजलसरःस्रवावगाह-
प्रवणनिजोपवनाश्रितो जनौघः ।
विहरति नवकेलिभिर्वसन्ते
समहिमतापविनन्दितान्तरङ्गः ॥ १५ ॥

दर्पणे—'प्रथमावतीर्णयौवनमदनविकारा रतौ वामा । कथिता मृदुश्च माने समधिकलज्जावती मुग्धा ॥' इति । परिकराख्यं च संध्यङ्गम् । 'समुत्पन्नार्थबाहुल्यं ज्ञेयः परिकरः पुनः' इति । वसन्ततिलकावृत्तम् । अत्र च चिन्ताख्या कामदशोपवर्णिता । तद्यथा दर्पणे—'द्वेषो यत्रान्यकार्येषु तदेकाग्रं च मानसम् । श्वासैर्मनोरथैश्चापि चेष्टास्ताः स्मृतिरुच्यते' इति । तत्रैव दश कामदशाः—'अभिलाषश्चिन्तास्मृतिगुणकथनोद्वेगसंप्रलापाश्च । उन्मादोऽथ व्याधिर्जडतामृतिरिति दशात्र कामदशाः ॥' इति ।

विस्रम्भेति । नवोऽनुरागः प्रणयो यस्याः सा विस्रम्भपात्राय विश्वसनीयाय जनाय मनःप्रवृत्ते रहस्यमाख्याति । हि यस्मादत्यन्तगोप्यामपि रुजमातुरा व्याधिता चिकित्सकेभ्योऽपि किं संवृणीत । नैव संवृणीतेत्यर्थः । अत्रार्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । उपजातिवृत्तम् ।

विमलजलेति । वसन्ते विमलं जलं येषां ते, सरांसि च स्रवाः प्रवाहाश्च तेष्ववगाहे प्रवणश्चासौ निजोपवनाश्रितश्च जनौघो जनसमुदायः; समौ हिमं

तथाच

नवप्रसूनैर्मधुमालतीलता
मनांसि यूनां परिमोदयन्ति ।
स्वभावतिक्ताऽपि च निम्बमञ्जरी
सुगन्धिनं गन्धवहं करोति ॥ १६ ॥

तत्प्रस्तूयतां वसन्तोत्सवो राजकन्याचेतोविकृत्यपाकरणाय ।

जयचन्दः—एवमेव । कः कोऽत्र भोः ।

(प्रविश्य)

प्रतिहारी—आज्ञापयतु भर्ता

जयचन्दः—उच्यतां मद्वचनादन्तःपुराधिकृतो यत् संप्रवृत्ते वसन्तेऽस्मदुपवने वितन्यतां वसन्तोत्सवः समानवयोभिरेव सखीभिः। तत्र च वृक्षान्तरिता देवी कलयतु संयोगिताया मनोगतमिति ।

प्रतिहारी—तथा

(इति निष्क्रान्तः)

तापश्च हिमतापौ ताभ्यां नन्दितं प्रसादितमन्तरङ्गं मनो यस्य तादृशः सन् नवकेलिभिर्वसन्तसमयानुकूलक्रीडाभिर्विहरतीत्यर्थः । अस्य शृङ्गाररसोद्दीपनत्वात् प्रधानरसपोषकत्वम् । स्वभावोक्तिरलङ्कारः । पुष्पिताग्रावृत्तम् ।

नवप्रसूनैरिति । मध्व्यो मधुराश्च ता मालतीलताश्च नवप्रसूनैर्नवकुसुमैर्यूनां मनांसि परिमोदयन्ति समाह्लादयन्ति च स्वभावेन तिक्ता तिक्तगन्धाऽपि निम्बमञ्जरी गन्धवहं पवनं सुगन्धिनं मधुरं करोति । यथा वसन्तप्रभावेण प्रकृतितिक्ताऽपि निम्बमञ्जरी पवनं मधुरं करोति तथा संयोगिताऽपि परिजनं नन्दयिष्यतीति भावः । अत्र विषमाऽलङ्कारः । उपजातिवृत्तम् ।

वसन्तोत्सव इति । वसन्तर्तुमधिकृत्य माघशुक्लपञ्चम्यां वितन्यमान उत्सवो वसन्तोत्सवः । 'तत्र रतिकामयोः पूजनमुक्तम्' इति धर्मसिन्धौ ।

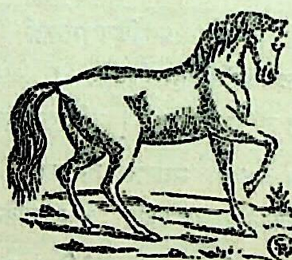
जयचन्दः—आवामपि तावद्धर्मासनमुपसृत्य राजकार्याणि पश्यावः ।

(इति निष्क्रान्तौ)

समाप्तोऽयं राजसूयोपक्रमनामा प्रथमोऽङ्कः ।

प्रथमोऽङ्क इति । अङ्कलक्षणं दर्पणे–'प्रत्यक्षनेतृचरितो रसभावसमुज्ज्वलः । भवेदगूढशब्दार्थः क्षुद्रचूर्णकसंयुतः ॥ विच्छिन्नावान्तरैकार्थः किंचित्संलग्नबिन्दुकः । युक्तो न बहुभिः कार्यैर्बीजसंहृतिमान्न च ॥ नानाविधानसंयुक्तो नातिप्रचुरपद्यवान् । आवश्यकानां कार्याणामविरोधाद्विनिर्मितः ॥ ……… देवीपरिजनादीनाममात्यवणिजामपि । प्रत्यक्षचित्रचरितैर्युक्तो भावरसोद्भवैः ॥ अन्तनिष्क्रान्ताखिलपात्रोऽङ्क इति कीर्तितः ॥' इति । तथा च नाट्यशास्त्रे – 'अङ्क इति रूढिशब्दो भावैश्चरसैश्च रोहयत्यर्थान् । नानाविधानयुक्तो यस्मात्तस्माद्भवेदङ्कः ॥' इति ।

इति श्रीसंयोगितास्वयंवरटीकायां सर्वाङ्गविद्योतन्यां राजसूयोपक्रमनामा प्रथमोऽङ्कः समाप्तः ।

अथ

द्वितीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति सह सख्या संयोगिता)

चातुरिका—सखि तव विनोदार्थं तातपादैरुपक्रान्तोऽपूर्वो वसन्तमहोत्सवः ।

संयोगिता—एष तु प्रतिवसन्तं पुनरावर्तते । तत्कथमपूर्व इत्यभिधीयते ।

चातुरिका—अस्ति कश्चिदत्र विशेषः ।

संयोगिता—किमम्बा स्वयमेव वसन्तपूजार्थमुपेष्यति ।

चातुरिका—नैव

संयोगिता—कथय तर्हि को विशेषस्तत्र ।

चातुरिका—सवयोभिरेव सखीभिराराध्यो भगवान् कुसुमायुध इति तातादेशः ।

संयोगिता—अभीष्टमेव तदस्माकम् । तेन च भविष्यति यथेष्टकेलिनिरतः सखीजनः ।

प्रथमाङ्कान्ते—'सुमतिः—तत्प्रस्तूयतां वसन्तोत्सवः । जयचन्दः—अस्मदुपवने वितन्यतां वसन्तोत्सवः ।' – इति पात्रद्वयेन सूचितस्य द्वितीयाङ्कस्य पूर्वाङ्काविभागत इवावतीर्णत्वादङ्कावतारोऽत्रार्थोपक्षेपकः । तदुक्तं दर्पणे—'अङ्कान्ते सूचितः पात्रैस्तदङ्कस्याविभागतः । यत्राङ्कोऽवतरत्येषोऽङ्कावतार इति स्मृतः ॥' इति । अस्मिन्नङ्के प्रधानरसस्योद्दीपनविभावानां वसन्तवर्णजलकेलिवनविहारसंगीत-भूषादीनां वर्णनम् । तदुक्तं दर्पणे – 'तत्र स्याद्दतुषट्कं चन्द्रादित्यौ तथोदयास्त-मयाः । जलकेलिवनविहारप्रभातमधुपानयामिनीप्रभृतिः । अनुलेपनभूषाद्या वाच्यं शुचि मेध्यमन्यच्च' ॥ इति ।

चातुरिका—अथ किम्। (कर्णं दत्वा) अयि श्रूयते संमिलितानां सखीनां मिथः प्रलापः। तदावामपि तत्र गच्छावः।

(इति परिक्रामतः)

संयोगिता—अतीव रमणीयः खलूद्यानप्रदेशः।

चातुरिका—सखि पश्यात्र वसन्तसमुपागमापादितामुपवनसुषमाम्।

ईषत्स्फुटैः कोमलपल्लवाग्रैरव्यक्तरागैर्ललितैश्च कुड्मलैः।
मनोऽभिरामैर्वरवल्लिविभ्रमैर्गता वनश्रीर्नवयौवनत्वम् ॥ १ ॥

तथा च

नवकिसलयरागारञ्जितोऽयं रसालो
हरति मदकलानां कोकिलानां मनांसि।
बकुलमलिकुलानां गुञ्जितेनाकुलं तत्
मृदुलसुरभिगन्धिं गन्धवाहं करोति ॥ २ ॥

संयोगिता—अहो नितान्तं नयनसुभगोऽयमुपवनाभोगः।

चातुरिका—एष आवां प्रतीक्षमाणो वसन्तश्रीदासमुत्सुकस्तिष्ठति सखीजनः।

ईषदिति। ईषत्स्फुटैः किंचिद्विकसितैरव्यक्तरागैः कोमलपल्लवाग्रैश्च ललितैः कुड्मलैर्मुकुलैश्च मनोभिरामैः वराः सुन्दराश्च ता वल्लयो लताश्च तासां विभ्रमैर्विलासैर्वनश्रीर्नवयौवनत्वं गता प्राप्तेत्यर्थः। अत्र समासोक्तिः काव्यलिङ्गं चालङ्कारौ। उपजातिवृत्तम्।

नवकिसलयेति। नवकिसलयानां नवपल्लवानां रागेण समन्तादाञ्जितोऽयं रसाल आम्रवृक्षो मदेन कलाना कोकिलानां मनांसि हरति। अलिकुलानां गुञ्जितेनाकुलं तद्बकुलं गन्धवाहं पवनं मृदुलः कोमलश्चासौ सुरभिगन्धिश्च सुरभिर्गन्धो यस्य तादृशं करोति। अत्र-‘ गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः ’ इत्यनेन गन्धशब्दस्य समासान्त इकारः। मालिनीवृत्तम्।

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टः सखीजनः)

सख्यः—अहो दिष्ट्या संप्राप्ते अस्मत्प्रियसख्यौ।

संयोगिता—इदानीं प्रवर्तन्तां वो वसन्तकेलयः।

सख्यः—(अन्योऽन्यम्) एहि एहि

(इति खेलन्ति)

चातुरिका—सखि रमणीयोऽयमुपक्रमः। यदेताः

वासन्तीकलिकास्रजः करयुगे सुस्निग्धवेण्यां तथा
कण्ठाग्रे नवमालिकासुमनसां हारं मनोहारिणम्।
हस्ते तामरसं शिरीषकुसुमं धृत्वा च ताः कर्णयोः
खेलन्त्यो नवयौवनास्तु दधते साक्षाद्वसन्तद्युतिम् ॥३॥

संयोगिता—एवमेव। सर्वत्रापि भवति नयनगोचरो वसन्तस्यैव विलासः।

चातुरिका—अयि पश्यात्र शृङ्गक्रीडारतानां सखीनां विस्रम्भचेष्टितम्।

परस्परं वर्णजलं सहेलं
सुवर्णशृङ्गैरभिषेचयन्त्यः।
सायंतनीं सूर्यमरीचियोगजां
गता युवत्यः शरदभ्रशोभाम् ॥ ४ ॥

संयोगिता—एतास्तु वर्णजलैः स्नापिताः शिथिलसंचाराः संवृत्ताः। तदाहृतवसनपरिधानाय प्रेरय।

वासन्तीति। अत्र निदर्शनाऽलङ्कारः। शार्दूलविक्रीडितं च वृत्तम्।

परस्परमिति। सुवर्णेन निर्मितैःशृङ्गैर्यन्त्रविशेषैः सहेलं सक्रीडं वर्णैं रागैः रञ्जितं जलं परस्परेमभिषेचयन्त्यो युवत्यःसायंतनीं सूर्यस्य ये मरीचयः किरणास्तेषां योगेन स्पर्शेन जातां शरत्समयस्याभ्रस्य मेघस्य शोभां गताः प्राप्ताः। अत्र निदर्शनाऽलङ्कारः। उपजातिर्वृत्तम्।

चातुरिका—प्रियसख्यः प्रीताऽस्मद्राजपुत्री युष्मत्क्रीडोत्सवेन । तद्विरमत । नूतनवसनालङ्कृताश्च पुनरायान्तु वसन्तपूजामण्डपम् ।

सख्यः—तथा ।

(इति निष्क्रान्ताः)

चातुरिका—एताश्च कुङ्कुमरजःप्रक्षेपेणात्र क्रीडन्ति । अयि पश्य

यावच्च कुङ्कुमरजो विनिवारणाय
साच्छादयन्त्यपसृताऽऽननमंशुकेन ।
तावत्ससंभ्रममहो परितः स्खलन्ती
सख्योद्धृतोपहसिता परिरम्भिता च ॥ ५ ॥

संयोगिता—एषा प्रकृतिप्रगल्भा मदनिका तु दीनां सरलां सततमेवोद्वेजयति ।

चातुरिका—विलोक्य पुनरत्रभवतीं सा तामाश्वासयति । सखि पश्यात्र कन्दुकक्रीडाम् ।

कुसुमकन्दुककेलिपरायणा
नवयुवत्ययि सा मदसंकुला ।
सपरिहासमिहालिकुचद्वयं
कठिनलक्ष्यमहो कुरुते मुहुः ॥६॥

संयोगिता—गुरुप्रयत्नेनापि न सिध्यत्यस्याश्चललक्ष्यम् ।

चातुरिका—अहो जितमनया छलप्रयोगेण ।

यावदिति । अत्रानेकासु क्रियासु कारकस्यैकत्वाद्दीपकालङ्कारः । वसन्ततिलका-वृत्तम् ।

कुसुमेति । कठिनं दुःसाध्यं च तल्लक्ष्यं च कठिनलक्ष्यम् । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ।

अस्याः पुनः सजवसंक्रमणश्लथाया
वेण्याश्च्युतं कुसुमगुच्छमभिद्रुता सा ।
यावत्तु कन्दुकधियाऽवनता नताङ्गी
गृह्णाति तावदनया विजिता सलीलम् ॥७॥

संयोगिता—प्रमोदातिशयोद्धते एते पुनर्मत्तमयूरीनृत्यं विडम्बयतः ।

अन्योऽन्यदक्षिणकराङ्गुलिबन्धमेवं
वेगाद्विधाय समुदं परिवर्तमाने ।
वातोन्नतान्ततरले नवरागरम्ये
वामेन ते मुहुरधः कुरुतोऽन्तरीये ॥८॥

चातुरिका—कन्दुकक्रीडापरिश्रान्ता सा त्वपसरत्यलसगमना नितम्बिनी ।

एकाकिनी मञ्जुरसालसंकुलं
निकुञ्जमापल्लवरागरञ्जितम् ।
श्रमापनोदार्थमिता पिकस्य सा
मन्दस्वरेणानुकरोति कूजितम् ॥९॥

अस्याःपुनरिति । सजवं यत्संक्रमणं तेन श्लथायाः शिथिलाया अस्या वेण्याश्च्युतं गलितं कुसुमगुच्छमभिद्रुता सा नताङ्गी अवनता सती यावत्कन्दुकधिया तं कुसुमगुच्छं गृह्णाति तावदनया सलीलं विजिता । अत्र भ्रान्तिमदलङ्कारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ।

अन्योऽन्येति । वातेनोन्नतावुद्धृतावन्तौ प्रान्तौ ययोस्ते च तरले च वातोन्नतान्ततरले । वामेन वामकरेण । अत्र स्वभावोक्तिरलङ्कारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ।

एकाकिनीति । श्रमापनोदार्थमेकाकिनी पल्लवानां रागस्तेन रञ्जितं मञ्जुभिः

संयोगिता—आवां विलोक्य लज्जितेव सा विरमति ।

चातुरिका—सखि पश्यात्रातिमुक्तलतामण्डपे नृत्यक्रीडापरं विलासिनीगणम् ।

वीणाया मधुरस्वनैरनुगतां हावैर्मनोहारिभि-
गायन्त्यो ललिताक्षराङ्कितपदां भावान्वितां गीतिकाम् ।
तिष्ठन्त्यो मुहुरन्तरा युवतयस्तानप्रदानाहता
मुग्धालीकरतालपालितलया नृत्यन्ति लीलालसम् ॥१०॥

संयोगिता—सखि नन्दयति खल्वेतासां लावण्यवतीनां सुललितं संगीतम् ।

चातुरिका—तत्तावदत्र स्फटिकासन उपविशावः ।

(इत्युपविश्य शृणुतः)

सख्यः—(संगीतमारभन्ते)

(भूपालिरागेण त्रितालेन गीयते ।)

पायय तव रसिकां रसपानम् ॥
मोदय सदयं दयिताहृदयम् ।
द्योतय सहृदय लतावितानम् ॥ पायय० ॥ १ ॥

सुन्दरै रसालैराम्रवृक्षैः संकुल व्याप्तं निकुञ्जं लतागृहमिता गता सा मन्दस्वरेण पिकस्य कोकिलस्य कूजितमनुकरोति । उपजातिवृत्तम् ।

वीणाया इति । वीणाया मधुराश्च ते स्वनाश्चानुवादनरूपास्तैरनुगतां भावैश्चेतोविकारैर्युक्तां ललितानि च तान्यक्षराणि च तैराङ्कितानि पदानि यस्यास्तां गीतिकां मनोहारिभिर्हावैर्भ्रूनेत्रादिविकारैर्गायन्त्यो मुहुरन्तरा मध्ये तानस्य स्वरप्रस्तारस्य प्रदानं तस्मिन्न हता निरताः सत्यस्तिष्ठन्त्यो मुग्धा यवीयस्यश्च ता आल्यः सख्यस्तासां कराणां तलैः पालितो रक्षितो लयो यासां ता युवतयो लीलयाऽलसं यथा स्यात्तथा नृत्यन्ति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

भूपालिरागेणेति । तल्लक्षणमुक्तं लक्ष्यसंगीते ‘ कल्याणीमेलसंजाता भूपाली

तृषिते नयने मनोनिलयने।
त्वयि कुरु लीने प्रिय जहि मानम् ॥ पायय० ॥ २ ॥
प्रियतमहीना राधा दीना
गायति सततं तव महिमानम् ॥ पायय० ॥ ३ ॥

चातुरिका-सखि एहि। एषा वसन्तपूजामण्डपस्य पुष्पित-तरुलतामण्डिता परिसरभूमिः। तत्र तावदुपसरावः।

(इति परिक्रामतः)

संयोगिता-(सनिःश्वासं स्वगतम्) कुतोऽयमेकपदे मे मनोऽवसादः। (प्रकाशम्) अयि संप्रति खलु

नवकिसलयश्रीसंकीर्णप्रसूनपरिच्छदा
ललिततरवो नैतेऽप्यल्पं ममालि सुखावहाः।
मधुकरकुलं मन्दं गुञ्जत्तनोत्यधिकां रुजं
प्रियसखि मम त्वेवंप्रायः प्रयास्यति यौवनम् ॥ २१ ॥

बुधसंमता। आरोहे चावरोहेऽपि मनिहीना भवेत्सदा॥ गान्धारः केवलं वादी धैवतोऽमात्य ईरितः। संगतिर्गनयोः प्रायस्तत्र रक्तिं समावहेत् ॥' इति। अत्रोपवर्णितेन विप्रलम्भोद्बोधितस्य स्मृत्याख्यभावस्य-'कुतोऽयमेकपदे मे मनोऽवसादः' इत्यभिव्यक्तस्य नायिकाविप्रलम्भस्य-हेतुत्वम्। मोदयेत्यत्र छेकानुप्रासः।

कुतोऽयमिति। अत्रोद्वेगाख्या पञ्चमी कामदशा। 'यस्मिन्रम्यमरम्यं वा न च हर्षाय जायते।' इत्युक्तेः।

नवकिसलयेति। हे आलि नवकिसलयानां या श्रीः शोभा तया संकीर्णानि प्रसूनानि परिच्छदाः पत्राणि च येषां त एते ललिततरवो ममाल्पमपि सुखावहा न सन्ति। मधुकराणां भ्रमराणां कुलं समूहो मन्दं गुञ्जदधिकां रुजं पीडां तनोति। हे प्रियसखि मम यौवनं त्वेवंप्रायः प्रयास्यति। अत्र विशेषोक्तिर्विभावना चालङ्कारौ। हरिणीवृत्तम्। अत्र तापनाख्यं संध्यङ्गम्। तदुक्तं दर्पणे-'उपायादर्शनं यत्तु तापनं नाम तद्भवेत्।' इति

चातुरिका—मा मैवम् । वसन्तोत्सवाराधितो भगवान् कुसुमायुधः पूरयिष्यति ते मनोरथम् । अयि पश्यैष क्रीडानिवृत्तः सखीजनः पुष्पावचयार्थमितस्ततो धावति ।

संयोगिता—अहो उत्साहपूर्णोऽयं सखीजनः ।

चातुरिका—तव सान्निध्यमात्रेणायमेवं प्रोत्साहितः । अयि अस्ति किंचिद्दर्शनीयम् ।

बालप्रवालकुसुमावचयप्रवृत्ता
संवेष्टिता सहचरीकरवल्लरीभ्याम् ।
मोदेन पल्लवधियाऽङ्गुलिमाददाना
सा वञ्चितोपहसिता चलिता सलज्जम् ॥ १२ ॥

संयोगिता—प्रकृति समुद्धताः खलु नवयौवनाः ।

चातुरिका—सखि प्रभाव एव एष भगवतः कुसुमायुधस्य ।

संयोगिता—अथ किम् ।

चातुरिका—अयि विनिवृत्तोऽयं सखीजनः प्रविशति पूजामण्डपम् । एह्यावामपि तत्रोपतिष्ठावहे ।

(इति परिक्रामतः)

सख्यः—उपविशत्वत्र वरासनेऽस्मत्प्रियसखी चातुरिका च ।

उभे—एते आवामुपविशावः ।

(इत्युपविशतः)

(सर्वा यथास्थानमुपविशन्ति)

बालप्रवालेति । बालप्रवालानां कुसुमानां चावचये प्रवृत्ता सहचर्याःकरावेव वल्लरी लते ताभ्यां संवेष्टिता पल्लवधिया मोदेन पुरो वर्तमानामङ्गुलिमाददाना सा सख्या वञ्चितोपहसिता सलज्जं चलिता । अत्र भ्रान्तिमदलङ्कारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ।

संयोगिता—अथ प्रवर्तताम् मदनार्चनम् ।

(संयोगिताप्रमुखा सर्वा मदनमन्त्रं पठन्ति)

साकूतनेत्रान्तविलासजन्यरागस्मितान्याशु मनांसि यूनाम् ।
परस्परं संग्रथयन् सलीलं जयत्यनङ्गो भुवि देवदेवः ॥ १३ ॥

(इति सर्वा मदनप्रतिमामर्चयन्ति)

मदनिका—वीणागानेन प्रसादयन्त्वथ भगवन्तं कुसुमायुधम् ।

सख्यः—(विणावाद्येन गायन्ति)

(वसन्तरागेण त्रितालेन गीयते ।)

वितराति नतिमयि रतिरमण ।
युवतिजनस्ते रतिरमण ॥
नवसुमसायक वसन्तनायक ।
अलिकुलगायक रतिरमण ॥ वितरति० ॥ १ ॥

वनिताशरण रसिकविधरण ।
भवसंतरण रतिरमण ॥ वितरति० ॥ २ ॥

सुरगणवन्दित निजरतिनन्दित ।
स्तवनानन्दित रतिरमण ॥ वितरति० ॥ ३ ॥

वाञ्छितमर्पय मनांसि तर्पय ।
स्वजनं दर्पय रतिरमण ॥ वितरति० ॥ ४ ॥

साकूतेति । साकूतः साभिप्रायो यो नेत्रान्तविलासस्तज्जन्यो यो रागस्तेन स्मितानि नन्दितानि यूनां मनांसि परस्परमाशु सलीलं संग्रथयन् भुवि देवदेवोऽनङ्गो जयति ।

वसन्तरागेणेति । अयि रतिरमण मदन युवतिजनस्ते तव नतिं वितरति। नवानि सुमानि कुसुमानि सायका यस्य तत्संबुद्धौ । अत्र छेकानुप्रासवृत्त्यनुप्रासौ शब्दालङ्कारौ ।

मदनिका—अभीष्टवरसिध्द्यर्थं प्रीणयतु पुनरपि संगीतेन भगवन्तं मनोभवं सखीजनः ।

सख्यः—(संगीतमारभन्ते)

(बाहारारागेण त्रितालेन गीयते ।)

पाहि मनोभव मदन ।
अरमिह सदयमुपेहि समेहि ।।
अलिकुलसंकुलबकुलसुवासित-
वातविकासितनवरसलासित-
युवजनमानससदन । पाहि० ॥ १ ॥
वलयितपिकसहकारकिसलया-
रुणदयितलयाऽलङ्कृतकलया
निजनुतिनन्दितवदन । पाहि० ॥ २ ॥
प्रणमति वनिता महसि तव रता
शरणमुपगता प्रणयविदलिता
यौवनमाननिकदन । पाहि० ॥ ३ ॥

बाहाररागेणेति । तल्लक्षणमुक्तं लक्ष्यसंगीते 'हरप्रियाख्यमेलाच्च जातो रागः सुसंमतः । आधुनिको बाहाराख्यश्चंचलप्रकृतिः सदा ॥ समयोरेव संवादः स्वीकृतोऽत्र विचक्षणैः । वसन्ततौ मतं गानं सगत्या मधयोर्भृशम् । आरोहणे रिहीनत्वं प्रतिलोमे धलोपनम् । इति मर्मविदामेतन्मतं भाति सुसंगतम् ॥' इति ।

पाहीति । मनो भव उत्पत्तिर्यस्य तत्संबुद्धौ हे मनोभव मदन त्वमरं सत्वर-मिह सदयमुपेहि समेहि । अलिकुलैः संकुलो यो बकुलस्तेन सुवासितो यो वातस्तेन विकासितं नवरसेन च लासितं युवजनानां मानसं सदनं यस्य तत्संबुद्धौ । वलयिताः पिका येषु तेषां सहकाराणां किसलयैररुणं यद्दयितलयं दयितो लीयतेऽस्मिन्निति मानसं तेनालङ्कृतया कलया निजनुत्या निजस्तुत्या नन्दितं वदनं यस्य तत्संबुद्धौ तव महसि महोत्सवे रता निरता शरणमुपगता प्रणयेनानुरागेण विदलिता पीडिता

विजयतामनङ्गो विजयतामनङ्गः ।

(इति तारस्वरेणोद्घुष्य निष्क्रान्तः सखीजनः)

चातुरिका—(सस्मितम्) अयि भवतु वाञ्छितवरप्रदस्ते भगवान् मनोभवः ।

संयोगिता—(निःश्वस्य भ्रमरबाधां च निरूप्य ससंभ्रमम्) (स्वगतम्) कोऽयं मे मनसिविकारः । (प्रकाशम्)

हा नाथ........

(इत्यर्धोक्ते मूर्च्छति)

चातुरिका—(ससंभ्रमम्) सखि समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

(इति नलिनीदलेन वीजयति)

संयोगिता—(संज्ञां प्रतिपद्य) किमेवं मां वीजयसि ।

चातुरिका-प्रियसखि निवारयाम्यहमेनमत्र परिवर्तमानं मधुकरम् । परं च कथय

कमलमुकुलकोमलाङ्गकानि
व्यथयति यः सखि कम्पयन्नजस्रम् ।
अभिनवमकरन्दलोलुपोऽयं
तव हृदि को नु निलीयते मिलिन्दः ॥ १४ ॥

सखि विस्रब्धं देहि मे प्रतिवचनम् ।

वनिता त्वां प्रणमति । यौवनस्य मानस्य निकृदनो मोचयिता तत्संबुद्धौ । अत्र वृत्त्यनुप्रासः शब्दालङ्कारः ।

हा नाथेति । अत्र मूर्च्छा दशमी कामदशा ।

कमलमुकुलेति । हे सखि यः कमलानां मुकुलानीव कोमलानि च तान्यङ्गकान्यजस्रं सततं कम्पयन्व्यथयति सोऽयमभिनवश्चासौ मकरन्दः पुष्प-रसश्च तस्य लोलुपो लुब्धः को मिलिन्दो भ्रमरस्तव हृदि निलीयते प्रच्छन्नं निवसति । अत्राभेदरूपकमलङ्कारः । पुष्पिताग्रावृत्तम् ।

संयोगिता—(सनिःश्वासम्)अयि किमेतेन ज्ञातेन। तथापि कथयामि। शृणु। असुलभप्रार्थनाप्रवणमिदं मनः किल दिल्लीश्वरे सुतरां बद्धभावम्। तथा हि

गतमवनिभुजामधीश्वरस्य
श्रवणपथं विमलं यशो यदा मे।
प्रियसखि मम मानसे तदानीं
सपदि पदं कृतवानसौ मरालः ॥ १५ ॥

चातुरिका—(स्वगतम्) सुसाध्याऽस्ति भ्रमरबाधा किंतु सर्वथा दुःसाध्यैव मरालबाधा। (प्रकाशम्) अप्यनुमतोऽत्र सखीजनः।

संयोगिता—सखि अनभिज्ञाऽसि खल्वनङ्गविचेष्टितस्य यन्मामेवं पृच्छसि। यतः

क्वचिद्गुणानां श्रुतिरेव केवला
क्वचिन्मिथो वीक्षणयोग एव।
स्वप्ने कदाचित्प्रियदर्शनं पुन-
र्भवत्यलं मन्मथवैभवाय ॥ १६ ॥

असुलभेति। अत्र प्रतिमुखसन्ध्यारम्भः। तदुक्तं दर्पणे—'फलप्रधानोपायस्य मुखसन्धिनिवेशिनः। लक्ष्यालक्ष्य इवोद्भेदो यत्र प्रतिमुखं च तत् ॥' इति। पृथ्वीराजसंयोगितासमागमहेतोरनुरागबीजस्य प्रथमाङ्कोपक्षिप्तस्यात्र चातुरिकया प्रत्यक्षं राज्या च प्रच्छन्नं ज्ञायमानतया किंचिल्लक्ष्यस्य जयचन्द्रेण चोन्नीयमानतया किंचिदलक्ष्यस्योद्भेदात्।

गतमिति। अवनिभुजां राज्ञामधीश्वरस्य सार्वभौमस्य पृथ्वीराजस्येत्यभिप्रायः। विमलं यशो यदा मे श्रवणपथं गतं तदानीं सपद्यविलम्बेनासौ मरालो राजहंसो मम मनस्येव मानसे पदं कृतवान्। अत्र यशःश्रवणस्यानुरागहेतुत्वम्। तदुक्तं दर्पणे—'श्रवणाद्दर्शनाद्वापि मिथः संरूढरागयोः। दशाविशेषो योऽप्राप्तौ पूर्वरागः स उच्यते ॥' इति।

अयि नास्त्यवकाशोऽत्र गुरुजनस्याप्यनुमतेस्तत्किं पुनः सखीजनस्य ।

चातुरिका—तथापि शृणु ममैकामभ्यर्थनाम् । अयि तेजस्विन्यपि पृथ्वीराजे रिपुरयं तातचरणानामिति नोचितस्ते प्रेमबन्धः ।

संयोगिता—(स्वगतम्) अहो नु खलु तातचरणानामेव दृढ़तं विप्रियते । (प्रकाशम्) प्रियसखि

स सम्राट् तेजस्वी—श्रवणसुभगं तेऽत्र वचनं
नितान्तं कान्ते मेऽभिनवमनुरागं द्रढयति ।
पराधीनं चेतस्त्वसमशरविद्धं न हि गुरो
रिपुं वा मित्रं वा क्षणमपि विवेक्तुं प्रभवति ॥ १७ ॥

चातुरिका—(पुरतो विलोक्य) त्वामस्वस्थशरीरामुपश्रुत्येत एवोपागच्छति भट्टिनी ।

(ततः प्रविशति सख्योर्विस्रम्भालापमुपश्रुत्य वृक्षान्तरिता राज्ञी)

राज्ञी—वत्से अपि स्वस्थाऽसि ।

संयोगिता—कुतो मे स्वास्थ्यम् ।

राज्ञी—वत्से अस्थान एव तवायमभिनिवेशः । एवमुत्पथगामिन्या त्वया स्वयमेवात्मा क्लेशपदं नीयते ।

तेजस्विन्यपीति । अत्र भेदाख्यं सन्ध्यङ्गं—'भेदः संहतभेदनम्' इत्युक्तेः ।

स सम्राडिति । स सम्राट् पृथ्वीराजस्तेजस्वीति तेऽत्र श्रवणसुभगं श्रुतिमनोहरं वचनं कान्ते कमनीये तस्मिन्मे ममाभिनवमनुरागं नितान्तमतिशयेन द्रढयति स्थिरीकरोति । असमाः पञ्च शरा यस्य तेन मदनेन विद्धमतः पराधीनं चेतो गुरोः पितू रिपुं वा मित्रं वा विवेक्तुमभिज्ञातुं न प्रभवति । अत्र गुणकथनाख्या चतुर्थी कामदशा ।

संयोगिता—(सप्रश्रयम्) अम्ब नाहमधमाभिनिवेशेन पितृकुलं कलङ्कयितुं प्रवृत्ता येनोत्पथगामिनी स्याम्।

रत्नाकरं प्रति शिलोच्चयविस्रुतानां
किं स्रोतसां न विदितं भुवि नीचगत्वम्।
कल्पद्रुमं तु परितो वलिनी लता क
नात्मोद्गमाद्रुकुलं सुरभीकरोति ॥ १८ ॥

राज्ञी—वत्से कामयन्ते त्वामत्र समवेतास्तारुण्यश्रियोल्लसन्तो राजपुत्राः। तदस्मत्परिपन्थिनं परित्यज्यान्यतमं च स्वीकृत्य संतोषयावाम्।

संयोगिता—अस्थान एव तवायमनुबोधः। यतः

श्रीवल्लभोऽथ कुसुमेषुरमोघकान्ति-
र्नैवाप्यलं यदपहर्तुमिह प्रवृत्तम्।
जन्मान्तरव्यतिकरव्यतिषक्तमेत-
न्मातः कथं नु हृदयं विनिवारणीयम् ॥ १९ ॥

अम्ब स्वयंवरा हि क्षत्रियकन्यकाः। न च तासामनुरूपानुरागः कदाचिदप्यधर्माय कल्पते। यतः

रत्नाकरमिति। रत्नाकरं समुद्रं प्रति शिलोच्चयात्पर्वतादिस्रुतानां प्रवहतां स्रोतसां नदीप्रवाहाणां भुवि नीचगत्वं किं न विदितम्। निम्नगेति व्यवहारप्रसिद्धेर्विदितमेवेत्यर्थः। तु कल्पद्रुमं कल्पवृक्षं परितो वलिनी वेष्टमाना कनात्मोद्गमाद्रुकुलं पितृकुलं किं न सुरभीकरोति सुरभीकरोत्येवेत्यर्थः।

श्रीवल्लभेति। श्रीवल्लभो विष्णुरथ चामोघकान्तिः कुसुमेषुर्मदनोऽपि यदिह पृथ्वीराजे प्रवृत्तमपहर्तुं नैवालं नैव समर्थौ स्तस्तदन्यज्जन्म जन्मान्तरं तस्य व्यतिकरैः प्रसङ्गैर्व्यतिषक्तं संयुक्तं हृदयं कथं नु विनिवारणीयम्। वसन्ततिलकावृत्तम्।

पत्युरनुवर्तनं खलु विवाहितायाः श्रुतः परो धर्मः ।
मनसो यत्र न वर्तनमम्ब विवाहः कथं स धर्माय ॥ २० ॥

राज्ञी—तथाप्यनुल्लङ्घनीयो गुरोर्निदेश इत्येषा धर्ममर्यादा ।

संयोगिता—अम्ब नैषा तनयाविषया । यतः पुरा पार्वती हिमवतोऽनिच्छतोऽपि मनीषितं महेश्वरं संगता । अनुचितप्रार्थनाप्रवणमेव मनः पुनर्निरोद्धव्यं गुरुजनेन ।

राज्ञी—वत्से अमर्षणस्ते तातः ।

संयोगिता—अम्ब किमेवं मां भीषयसे ।

मधुरवचनतो न वा विरोधो-
न्न जननि दारुणदण्डतोऽन्यतो वा ।
अलमिह निजधर्मतः प्रवृत्तं
त्वमपि निवर्तयितुं मनाङ् मनो मे ॥ २१ ॥

राज्ञी—(स्वगतम्) अहो कष्टम् । दुश्चिकित्स्योऽस्या आधिः । यद्भावि तद्भवतु । तावदार्यपुत्राय निवेदयामि ।

(इति निष्क्रान्ता)

चातुरिका—(सनिःश्वासम्) प्रियसखि अतः परं न ते भद्रं पश्यामि ।

पत्युरिति । अत्र मत्याख्यः संचारिभावः । 'नीतिमार्गानुसृत्यादेरर्थनिर्धारणं मतिः ।' इत्युक्तेः ।

हिमवतोऽनिच्छतोऽपीति । अत्रानादरे षष्ठी 'षष्ठी चानादरे' इति । तदुक्तं भविष्योत्तरपुराणे—'कपर्दिनं तु भर्तारं करिष्येऽहं न संशयः ॥ एतन्मे चिन्तितं कार्यं तातेन कृतमन्यथा । तस्माद्देहं परित्यक्ष्ये वरिष्ये न तु केशवम् ॥' इति ।

अमर्षणेति । अत्र वज्राख्यं सन्ध्यङ्गं—'प्रत्यक्षनिष्ठुरं वज्रम्' इत्युक्तत्वात् ।

मधुरेति । अत्र धैर्याख्यो नायिकालङ्कारः—'मुक्तात्मश्लाघना धैर्यं मनोवृत्तिरचञ्चला ।' इति ।

संयोगिता—अयि किमेवमुद्विग्नासि ।

स्निग्धे नितान्तं कुपितः पिता मां
वियोजयिष्यत्यथ जीवितेन ।
रुजा हि हृन्मर्मतुदातुराया
वरं विनाशः प्रियविप्रयोगात् ॥ २२ ॥

चातुरिका—(ससाध्वसम्) अहो कथमेषा मदनिका ससंभ्रममत्रागच्छति । किञ्चिदनिष्टं शङ्कते मे हृदयम् ।

(ततः प्रविशति संभ्रान्ता मदनिका)

मदनिका—प्रियसखि आदिष्टं महाराजेन यदस्माभिरद्यैव भागीरथीतटोपरि निर्मितं प्रासादं प्रति यातव्यमिति ।

संयोगिता—अयि सावशेषमिव ते वचः ।

मदनिका—एवमेव । किंतु तत्र न मे वाक् प्रसरति ।

संयोगिता—अयि किमेवं विह्वलाऽसि । विस्रम्भेण मां तातादेशं श्रावय ।

मदनिका—प्रियसखि यावज्जीवं तत्रैवास्माकमवस्थितिः ।

संयोगिता—(सस्मितम्)अयि नैषाऽपकृतिरपि पुनरनुग्रहः । यतः

यावज्जीवमिति । अत्र गर्भसन्ध्यारम्भः । तदुक्तं दर्पणे– 'फलप्रधानोपायस्य प्रागुद्भिन्नस्य किंचन । गर्भो यत्र समुद्भेदो ह्रासान्वेषणवान्मुहुः ॥' इति । संयोगितायाः कारागृहे संयमनमत्र ह्रासस्तृतीयाङ्के च पृथ्वीराजं प्रति मदनिकायाः संप्रेषणमन्वेषणम् ।

स्मारं स्मारं जीवितेशानुभावं
नित्यं गाने तद्गुणानां प्रवृत्ता ।
निर्बाधं वै कान्तलीनातरङ्गा
स्वायुःशेषं यापयिष्ये प्रियेऽहम् ॥ २३ ॥

(प्रविश्य)

प्रतिहारी—सज्जो रथो द्वारि तिष्ठति ।

संयोगिता—एत गच्छामो वयं शिरसिकृत्वा महाराजादेशम्

(इति निष्क्रान्ताः)

समाप्तोऽयं वसन्तोत्सवनामा द्वितीयोऽङ्कः ।

स्मारं स्मारमिति । अत्र विधानाख्यं संध्यङ्गम् —'सुखदुःखकृतो योऽर्थस्तद्विधानमिति स्मृतम् ।' इत्युक्तत्वात् ।

इति श्रीसंयोगितास्वयंवरटीकायां सर्वाङ्गविद्योतन्यां वसन्तोत्सवनामा द्वितीयोऽङ्कः समाप्तः ।

अथ

तृतीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशतो राजपुरुषौ)

मानसिंहः—अये किमिति चिराद्दर्शयसे ।

समरसिंहः—अन्यत्र नियुक्तः कदाचिदेवात्रोपैमि ।

मानसिंहः—संप्रति क्व ते नियोगः ।

समरसिंहः—निहते वालुकरायेऽस्मत्सेनापतिना कह्वेन बन्दीकृतास्तस्य सैनिकाः । तदर्थं च निर्मितं नूतनं कारागृहम् । तत्र मे नियोगः ।

मानसिंहः—अथ कनोजाधिपेन प्रक्रान्तस्य राजसूयस्य किं संवृत्तम् ।

समरसिंहः—एवं भ्रातुर्वधेन स तु विघ्नितः । परं च संयोगितायाः स्वयंवरार्थं पुनः कनोजाधिपः प्रयतत इति श्रुतं मया कर्णपरंपरया ।

मानसिंहः—भद्रारम्भाण्येव श्रेयांसि । तद्यथा राजसूयस्तथैव स्वयंवरोऽपि भविता ।

समरसिंहः—भवतु यत्किमपि । अहं तु त्वरयामि नियोगपरिपालनाय ।

मानसिंह—अहमपि तावच्चारदर्शनार्थमन्तर्वेश्मन्यवस्थितं महाराजं प्रतिपालयितुं प्रतिष्ठे ।

(इति निष्क्रान्तौ)

इति विष्कम्भकः ।

दर्शयस इति । अत्र 'णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्तानाध्याने' इति सूत्रेणात्मनेपदम् ।

भ्रातुरिति । भ्रातुर्वालुकरायस्य ।

विष्कम्भक इति । तल्लक्षणमुक्तं दर्पणे-'वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः । संक्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भ आदावङ्कस्य दर्शितः ॥' इति

(ततः प्रविशति यथोक्तव्यापारः पृथ्वीराजः)

पृथ्वीराजः—(स्वगतम्) अहो विघ्नितेऽपि राजसूये केयं मे मनसि संतापानुवृत्तिः। अथवा

अवश्यमासन्नविपत्तिपूर्वं
श्रुतं मनोऽव्यक्तरुजाऽभिभूतम्।
तदेव भाविन्यपि मङ्गलार्थं
प्रसादमाविष्कुरुते त्वहैतुकम्॥ १॥

अद्यैव प्रत्यागमिष्यन्ति कनोजनगरं प्रेषिताश्चाराः। यतो ज्ञास्यामि जयचन्द्रप्रवृत्तिम्। संप्रति खलु

जातः समेतैर्नरपालसंघै-
रुपासितोऽयं नृपतिर्मदोद्धतः।
उपायसाध्यो यदि नास्त्यपायकृत्
तथापि कार्यः स मया वशानुगः॥ २॥

तच्चारवृत्तान्तमधिगम्य प्राप्तकालं तत्पराभवप्रयोगमन्विष्यामि।

(प्रविश्य)

द्वारपालः—जयतु जयतु देवः। एष कोऽपि वैदेशिको द्वारि तिष्ठति।

पृथ्वीराजः—शीघ्रमेनं प्रवेशय।

द्वारपालः—तथा।

(इति निष्क्रान्तः)

अवश्यमिति। आसन्ना चासौ विपत्तिश्च तस्याः पूर्वं मनोऽवश्यमव्यक्तरुजाभिभूतमकारणचिन्तापरं श्रुतं लोक इति शेषः। तदेव मनो भाविनि मङ्गलार्थेऽहैतुकं प्रसादमाविष्कुरुतेऽकारणं प्रसन्नं भवतीत्यर्थः।

जात इति। समेतैर्मिलितैर्नरपालसंघैरुपासितः सेवितोऽयं नृपतिर्जयचन्द्रो मदोद्धतो जातः। अपायं करोतीत्यपायकृत् स यद्युपायैः सामादिभिः साध्यो ना इति तथापि कयाचिद्युक्तया मया स वशानुगो वशवर्ती कार्यः।

(प्रविश्य)

चारः—विजयतां सार्वभौमः।

पृथ्वीराजः—अये वीरसिंहः। अप्यस्ति काचित्सविशेषा प्रवृत्तिरस्मदरातेः।

चारः—पूर्वं तावदभिनन्द्यते सार्वभौमो लोकोत्तरविजयश्रीसमागमेन।

पृथ्वीराजः—भद्र किमुच्यते।

चारः—शृणोतु सार्वभौमः। जयचन्दस्य स्वयंवरार्हा कन्या सार्वभौममेव कामयते।

पृथ्वीराजः—(सविस्मयं स्वगतम्) अचिन्त्यप्रभावो हि भगवान् कुसुमायुधः।

चारः—अनुपमलावण्यशालिन्या तया नन्दनायते राजोपवनम्। सा त्वभिनवयौवना

विकसितजलजाक्षी मुग्धपद्माननश्री-
मुकुलकुचमनोज्ञा स्निग्धनालाङ्गयष्टिः।
निजपरिमललुब्धान्वारयन्ती मिलिन्दान्
लसति ललितलीला पद्मिनी पद्मिनीव ॥ ३ ॥

नन्दनायत इति। नन्दनमिवाचरति नन्दनायते। 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इति सूत्रेण क्यङ्।

अथ नायिकावर्णनं विकसितेति। विकसिते जलजे कमले इवाक्षिणी यस्याः सा मुकुलाविव कुचौ स्तनौ ताभ्यां मनोज्ञा स्निग्धश्चासौ नालः कमलदण्डश्च तद्वदङ्गयष्टिर्यस्याः सा निजपरिमलेन निजसौरभेण लुब्धान् मिलिन्दान् भ्रमरान् वारयन्ती ललिता लीला यस्याः सा पद्मिनी संयोगिता पद्मिनी कमलिनीव लसति प्रकाशते। पद्मिनीलक्षणमुक्तं रतिमञ्जर्याम्—'भवति कमलनेत्रा नासिकाक्षुद्ररन्ध्रा। अविरलकुचयुग्मा चारुकेशी कृशाङ्गी॥ मृदुवचनसुशीला गीतवाद्यानुरक्ता। सकलतनुसुवेशा पद्मिनी पद्मगन्धा॥' इति। अत्रोपमाऽलङ्कारः। शोभाख्यश्च नायिकाऽलङ्कारः। मालिनीवृत्तम्।

पृथ्वीराजः—(स्वगतम्) अहो कथमेवमेकपदे तस्याभिदं बद्धभावं मनो धैर्यं मुञ्चति । (प्रकाशम्)अथ त्वया निपुणमवलोकिता सावरवर्णिनी ।

वीरसिंहः—सार्वभौम एकदा मया

कृत्वा बिम्बाधरमवनता साङ्गुलीसंवृताग्रं
हंसद्वन्द्वं प्रकृतिचपलापाङ्गदृष्ट्या पिबन्ती ।
बाला तन्वी कमलवदना चारुकेशी नताङ्गी
दृष्टा राजन् वरतनुलता काऽपि वातायनस्था ॥ ४ ॥

पृथ्वीराजः—(स्वगतम्) अपेक्षते त्ववश्यं तरुवराश्रयमुद्यानलता ।

वीरसिंहः—अपि च

उपचितकुचयुग्मेनोन्नता हारकान्ति-
र्हरति नयनयुग्मं तन्मुखालोकलोलम् ।
अलसगतिरतायां नूपुरध्वानमग्नौ
स्वन इव रशनाया मूर्च्छयत्याशु कर्णौ ॥ ५ ॥

अहो कथमिति । अत्र भावाख्यो नायकालङ्कारः । 'निर्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रिया' इत्युक्तेः ।

कृत्वेति । हे राजन् साऽवनता सती बिम्ब इवाधरस्तमङ्गुल्या तर्जन्या संवृतमग्रं यस्य तादृशं कृत्वा प्रकृत्या चपला याऽपाङ्गदृष्टिस्तया हंसद्वन्द्वं पिबन्ती निरीक्षमाणा बाला षोडशवर्षदेशीया — 'आषोडशाद्भवेद्बाला' इति वचनात्—तन्वी सुकोमला चारुकेशी नतानि यौवनभरेणेषदवनतान्यङ्गानि यस्याः सा काऽप्यनिर्वचनीयलावण्या वातायनस्था वरा तनुलता यस्याः सा मया दृष्टा । अत्र विलासाख्यो नायिकाऽलङ्कारः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ।

उपचितेति । उपचितं विस्तृतं यत्पयोधरयुगं तेनोन्नता हारकान्तिस्तन्मुखालोकलोलं तन्मुखदर्शनसतृष्णं नयनयुग्मं हरत्याकर्षति । अलसा चासौ गतिश्च तस्यां रतायास्तस्या रशनायाः स्वनो नूपुरयोर्ध्वनि शिञ्जितं तत्र मग्नौ कर्णौ आशु मूर्च्छयतीव मोहयतीवेत्यर्थः । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः । ललिताख्यश्च नायिकाऽलङ्कारः । मालिनीवृत्तम् ।

पृथ्वीराजः— (मनोवेगं निरूप्य स्वगतम्) हृदय समाहितं भव । (प्रकाशम्) कथं तत्र प्रचलति स्वयंवरकार्यम् ।

वीरसिंहः—पर्युत्सुकायाः संयोगितायाः भावबन्धमभिज्ञातुमुपक्रान्ते वसन्तमहोत्सवेऽर्धप्रत्यागतसंज्ञया तयाऽऽविष्कृतः सार्वभौमानुरागः ।

पृथ्वीराजः—(स्वगतम्) अयि मुग्धे प्रतारिताऽसि खलु सखीजनेन । (प्रकाशम्) ततस्ततः ।

वीरसिंहः—दृढानुरागपरवशा सा तु दुरात्मना जयचन्देन भागीरथीतीरे नूत्नं प्रासादं-अथवा कारागृहं—निर्माय तत्र बन्दीकृता ।

पृथ्वीराजः—वीर सद्यस्त्वं पुनरपि कनोजनगरं प्रतिष्ठस्व ।

वीरसिंहः—यथाज्ञापयति सार्वभौमः ।

(इति निष्क्रान्तः)

पृथ्वीराजः—(स्वगतम्) अयि बाले मदभिनिवेशमात्रेणानुभूयते त्वयेदृशी दुरवस्थेति सुव्यक्तमेव । परं त्वत्र पर्याकुलं मे मनः किंकर्तव्यतामूढं संपद्यते । तन्मन्त्रिभिरनुमतेन पथा प्रयतिष्ये । यतः

नितान्तविद्वेषपरोऽस्ति तद्गुरु-
र्बाला त्वियं मय्यनुरागविह्वला ।
कथं दुराधर्षमृगेन्द्रकन्दरा-
गताऽवनीया हरिणीव सा मया ॥ ६ ॥

उपमा

(प्रविश्य)

द्वारपालः—देव कोऽपि यवनतापसो द्वारि तिष्ठति ।

नितान्तेति । तस्या गुरुः पिता नितान्तमत्यन्तं विद्वेषः परो यस्य तादृशोऽस्ति । इयं बाला संयोगिता तु मय्यनुरागेण विह्वलाऽस्ति । दुराधर्षा दुराक्रमा या मृगेन्द्रस्य सिंहस्य कन्दरा गुहा तां गता हरिणीव सा मया कथमवनीया रक्षणीया । अत्रोपमाऽलङ्कारः । तापनं नाम संध्यङ्गं—'उपायादर्शनं यत्तु तापनं नाम तद्भवेत् ।' इत्युक्तेः । उपजातिवृत्तम् ।

पृथ्वीराजः—प्रवेशयैनम् ।

द्वारपालः—तथा ।

(इतिनिष्क्रान्तः)

(प्रविश्य)

यवनतापसः—विजयतां देवः ।

पृथ्वीराजः—अपि कुशलं कविवरस्य दुर्गकेदारस्य ।

यवनतापसः—अथ किम् । परं तु देवेन पराजित्य बन्दिग्राहं गृहीत्वा विसृष्टः कृतघ्नो यवनराजः पुनरप्याक्रमणमुपक्रमत इति संदिष्टं कविवरेण ।

पृथ्वीराजः—(स्वगतम्) किमसौ दुरात्माऽद्यापि न विरमति । (प्रकाशम्) भद्र ब्रूहि कविवरं यदनुगृहीतोऽस्मि पुनरप्यरातिप्रवृत्ति-परिचयेनेति ।

यवनतापसः—यद्देव आज्ञापयति ।

(इति निष्क्रान्तः)

पृथ्वीराजः—(स्वगतम्) अहो बत केयमनर्थपरंपरा । यद्

एकतो वरतनुः परिरक्ष्या
सोऽन्यतस्तु यवनो विनिवार्यः ।
क्रन्दितस्य ननु हेममृगेण
लक्ष्मणस्य गमितोऽहमवस्थाम् ॥ ७ ॥

ईदृश्येवाथवाऽविरतपरिवर्तनात्मकस्य संसारचक्रस्य स्वाभाविकी घटना । यतः

विपद्विपत्तिं पुनरेव संपदं
संपत्सदैवानुगता हि दृश्यते ।

एकत इति । हेम्नः सुवर्णस्य मृगेण मृगच्छद्मना विहरता मारीचेनाक्रन्दितस्य लक्ष्मणस्यावस्थां गमितः प्रापितोऽहमित्यर्थः । अत्र निदर्शनाऽलङ्कारः । स्वागतावृत्तम् ।

विपदिति । अत्रार्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । उपजातिवृत्तम् ।

पक्षे सिते चन्द्रकलोपचीयते
सितेतरे सा परिहीयते क्रमात् ॥ ८ ॥

(प्रविश्य)

द्वारपालः—देव पत्रहस्ता काऽपि मदनिकेति नामधेया युवती कनोजनगरान्निजमागमनं ख्यापयन्ती द्वारि तिष्ठति।

पृथ्वीराजः—सत्वरमेनां प्रवेशय।

द्वारपालः—तथा।

(इति निष्क्रान्तः)

पृथ्वीराजः—(स्वगतम्) अपि नाम स्यान्मे प्रणयिन्या मदनलेखः

(प्रविश्य)

मदनिका—विजयतां लोकनाथः।

पृथ्वीराजः—स्वागतमत्रभवत्यै।

मदनिका—अपि स्मर्यते महानुभावेन यदासीदत्र देवानुग्रहशालिनी कर्णाटकीति।

पृथ्वीराजः—आं सा तु कनोजेश्वरान्तःपुरपरिचारकगणे नियुक्ता वर्तत इति श्रुतमस्माभिः।

मदनिका—एवमेव। सैषा कर्णाटक्यस्मत्प्रियसख्याः संयोगितायाः प्रेमपात्रम्।

पृथ्वीराजः—(स्वगतम्) अहो धन्यासि कर्णाटकि। यदरातिश्रिताया अप्युज्जृम्भते तेऽचला राजभक्तिः। (प्रकाशम्) अपि कुशलं तव प्रियसख्याः।

मदनिका—ज्ञापयिष्यति तन्महानुभावमेषा प्रियजनपत्रिका।

(इति पत्रिकामर्पयति)

मदनलेख इति। तदुक्तं दर्पणे—'लेखप्रस्थापनैः स्निग्धैर्वीक्षितैर्मृदुभाषितैः। दूतीसंप्रेषणैर्नार्या भावाभिव्यक्तिरिष्यते ॥' इति।

पृथ्वीराजः—(आदायोद्घाट्य वाचयति)

एषा महानुभावस्य भूतपूर्वा परिचारिका साष्टाङ्गं प्रणिपत्य विज्ञापयति । यदधीश्वरे बद्धभावा मे प्रियसखी प्रापिताऽनुकम्पनीया-मवस्थां मदनहतकेन । संप्रति खलु सा

प्रियजनपरिहासं तर्जयन्ती सरोषं
परिजनमनिमित्तं चाक्षिपन्ती विनीतम् ।
मदनदहनदग्धा म्लानगात्री सखी मे
श्वसिति नरपते ते संगमाशानिबद्धा ॥ ९ ॥

तदुभयोः स्नेहपरवशाया ममास्त्येकमेवात्र विज्ञाप्यम् । यत्

समुद्गतां जीवितसंशयं सखीं
सपद्युपेत्यार्हसि देव रक्षितुम् ।
त्वदाश्रया त्यक्ष्यति जीवितं चेत्
तस्या यशस्ते पुनरेव वाच्यता ॥ १० ॥

इति । अत्रास्त्यनुबद्धः प्रियसख्या स्वहस्तेन लिखितो मदन-लेख इति ।

मदनिका—देव यथार्थमेव लिखति कर्णाटकी ।

पृथ्वीराजः—(मदनलेखं वाचयति)

प्रियजनेति । हे नरपते प्रियजनस्य परिहासं नर्मवचः सरोषं तर्जयन्त्यव-गणयन्ती विनीतं च परिजनं दासीगणमनिमित्तमाक्षिपन्ती मदन एव दहनोऽनल-स्तेन दग्धा अत एव म्लानगात्री मे सखी संयोगिता ते तव संगमाशानिबद्धा सती श्वसिति जीवति । अत्र व्याध्याख्या कामदशा—' व्याधिस्तु दीर्घनिःश्वासपाण्डुताकृ-शतादयः '—इत्युक्तेः ।

समुद्गतामिति । हे देव जीवितस्य संशयं समुद्गतां संप्राप्तां सखीं सपद्य-विलम्बेनोपेत्य त्वं रक्षितुमर्हसि । त्वमाश्रयो यस्याः सा त्वदाश्रया जीवितं त्यक्ष्यति चेत्तदा तस्या यशस्ते पुनस्तव तु वाच्यता लोकापवाद एव ।

निर्घृणमनसिजविशिखैर्विलुप्यमानां त्वदाश्रयामबलाम् ।
प्राणेश्वर परिपालय परमशरण्यः श्रुतस्त्वमार्तानाम् ॥११॥

(निश्वस्य स्वगतम्) हा प्रियतमे नायं मनसिजो निर्घृणः किंत्वहमेव । (प्रकाशम्) अपि सततं संनिहिता वर्तते कर्णाटकी ।

मदनिका—देव तथैव समाश्वासिताऽस्मत्प्रियसखी कथमप्याशाबन्धेन कालं यापयति ।

पृथ्वीराजः—(स्वगतम्) अहो अनर्थप्राया हि राजवृत्तिः । यत्कार्यबाहुल्यान्न स्मर्यते स्मरणार्हम् । (प्रकाशम्) मदनिके इदानीमेव भवति मे स्मृतिगोचरा प्रागेव चन्दकविनिवेदिता तव प्रियसख्याः प्रणयप्रवृत्तिः ।

मदर्थं क्लिष्यन्तीं सुतनुमपि विज्ञाय सुहृदः
प्रमत्तेनैवाहो न खलु कलितं तत्प्रियवचः ।
मयैवैवं बाला कठिनहृदयेनाविमृशता
दशामेतां नीता कुसुमसुकुमारा प्रणयिनी ॥ १२ ॥

मदनिका—नार्हति देव एवमात्मानमुपालब्धुम् ।

निर्घृणेति । हे प्राणेश्वर निर्घृणो निर्दयश्चासौ मनसिजो मदनश्च तस्य विशिखैर्बाणैर्विलुप्यमानां निहन्यमानां त्वमेवाश्रयो यस्यास्तां त्वदाश्रयामबलां बलहीनामत एव पराधीनां मां परिपालय रक्ष । त्वमार्तानां दुःखितानां शरणे साधुः शरण्यः परमश्चासौ शरण्यश्च परमशरण्यः श्रुतो लोके विख्यात इत्यर्थः । अत्र काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

मदर्थमिति । सुहृदश्चन्दकवेर्मदर्थं क्लिष्यन्तीं सुतनुं विज्ञायापि प्रमत्तेनैव मयाहो तस्य प्रियं च तद्वचश्च तत्प्रियवचो न कलितं नावधारितम् । एवमेषा कुसुममिव सुकुमारा प्रणयिनी बाला कठिनं हृदयं यस्य तेनाविमृशता मयैवैतां दशां नीता अत्र पश्चातापनामा नाट्यालङ्कारः—'मोहावधीरितार्थस्य पश्चात्तापः स एव तु'-इत्युक्तेः । शिखरिणीवृत्तम् ।

पृथ्वीराजः—अयि मदनिके ब्रूहि मद्वचनात् कर्णाटकीम् । यत्त्वदधीनमेव मे प्रियतमाया जीवितम् । तत्सर्वात्मना रक्षैनाम् । प्रस्थास्येऽद्यैव कनौजनगरमिति । पत्रिकां चैतां प्राणिपातपुरःसरं प्रियतमायै निवेदय ।

(पत्रिकां लिखति—स्वगतम्)

अयमागतो जनस्ते प्रणयपरवशः स्मरोषितः शरणम् ।
को नु यदृच्छोपगतं पीयूषरसं न सेवते दयिते ॥ १३ ॥

मदनिके गृहाणेमाम् ।

(इत्यर्पयति)

मदनिका—(गृहीत्वा) यद्देव आज्ञापयति ।

(इति निष्क्रान्ता)

पृथ्वीराजः—(स्वगतम्) निश्चितमेव मेऽद्य प्रस्थानम् । यावदामन्त्रये महिषीम् । कः कोऽत्र भोः ।

(प्रविश्य)

द्वारपालः—आज्ञापयतु देवः ।

पृथ्वीराजः—अन्तःपुरमार्गमादेशय ।

द्वारपालः—इत इतो देवः ।

(उभौ परिक्रामतः)

एतदन्तःपुरद्वारं प्रविशतु देवः । (इति निष्क्रान्तः)

(प्रविश्य)

पृथ्वीराजः—अप्यनुकूला उपचाराः । (इत्युपसर्पति)

अयमागत इति । प्रणयेन परवशः स्मरेणोषितो दग्धो जनस्ते शरणमयमागतः । हे दयिते यदृच्छयोपगतं पीयूषरसममृतरसं को नु न सेवते सर्व एव सेवन्त इत्यर्थः ।

(ततः प्रविशत्यासनस्था महिषी)

इच्छिनीकुमारी—आर्यपुत्र मृगयाप्रियस्य ते चिरादर्शनमेव ममोपतापकारणम्। अत्र किं करिष्यन्ति चिकित्सकाः।

पृथ्वीराजः—देवि मिथ्यैष आक्षेपः। संप्रति तु राजकार्यव्यग्रस्य मे निवृत्तो मृगयाव्यापारः।

इच्छिनीकुमारी—तत्किमेवं व्यवहितसमयेनात्मानं दर्शयत्यार्यपुत्रः।

पृथ्वीराजः—देवि दुर्वाह्यो हि राज्यभरः। यतः

निगृह्य दुष्टाननुगृह्य सज्जनान्
प्रजाः स्वयं पालयतो महीभुजः।
अनिच्छतोऽप्यस्ति दिशो दिगन्तरं
दिनेशवच्चङ्क्रमणं न च स्थितिः ॥ १४ ॥

इदानीमप्यापतितः प्रयाणप्रसङ्गः। तदनुजानीहि मां कनोजनगरं प्रति संचाराय।

इच्छिनीकुमारी—सुखाः सन्तु ते पन्थानः। (दीपं निर्वर्ण्य) अहो ज्वलत्यपि प्रदीपे कोऽयं प्रकाशापकर्षः।

कस्तूरिकाक्तमृदुनिर्मल तूलवर्तिः
सैवास्ति पूर्णमपि तत्स्फटिकाच्छपात्रम्।

निगृह्येति। दुष्टान्निगृह्य सज्जनाननुगृह्य स्वयं प्रजाः पालयतो महीभुजोऽनिच्छतोऽपिदिनेशवद्दिशो दिगन्तरं चङ्क्रमणं परिभ्रमणं भवति। स्थितिरेकावस्थानं च न भवतीत्यर्थः। वंशस्थवृत्तम्।

कस्तूरिकेति। कस्तूरिकया अक्ता लिप्ता मृद्वी च निर्मला चासौ तूलवर्तिश्च सैवास्ति। चन्दनभवेन स्नेहेन पूर्णं स्फटिकस्याच्छं पात्रं तदेवास्ति। तथाऽपि हे प्रियतमे कथं प्रदीपो मन्दं मन्दं ज्वलति। अत्रोप्रज्वलनरूपकार्यस्य कारणसत्वेऽप्यनुत्पद्यमानत्वाद्विशेषोक्तिरलङ्कारः। अत्र प्रदीप इव त्वमपि कथं मन्दानुरागः संवृत्त इति ध्वनिः। वसन्ततिलका च वृत्तम्।

स्नेहेन चन्दनभवेन तथापि मन्दं

मन्दं कथं प्रियतम ज्वलति प्रदीपः ॥ १५ ॥

पृथ्वीराजः—प्रिये शृणु तत्र कारणम् । अद्य खलु प्रवृत्ते वसन्ते तत्सहायस्य दक्षिणानिलस्येदं विचेष्टितम् ।

मन्दानिलसंचारश्चालयतीमां नताङ्गि दीपशिखाम् ।
वात्सल्यपोषितामपि गुरुसदनगतामनङ्ग इव वनिताम् ॥ १६ ॥ उपमा

इच्छिनीकुमारी—एवमेतत् ।अथ कदार्यपुत्रस्य पूर्णचन्द्रावदातं मुखं पुनर्द्रक्ष्यामि ।

पृथ्वीराजः—पक्षावसानेन भविष्यति मे पुनरागनम् । तद्राजकार्याणि निर्वहन्ती परिपालय तावदन्तरम् ।

इच्छिनकुमारी—तथा । अथ स्वापाकुला नोत्सहेऽहमत्र चिरमवस्थातुम् । तद्गच्छामि शयनगृहम् ।

(इति निष्क्रान्ता)

पृथ्वीराजः—(स्वगतम्) गता देवी । अहमपि तावत्किकर्तव्यतानिर्णयाय मन्त्रगृहमुपैमि ।

(नेपथ्ये)

विदूषकः—अहो कथमेवं भूतोपसृष्ट इवायं पार्श्ववर्तिनमपि मां सततमुपेक्षते ।

पृथ्वीराजः—(आकर्ण्य) अपि संनिहितो मे प्रियवयस्यः ।

मन्दानिलेति । हे नताङ्गि मन्दश्चासावनिलश्च तस्य संचार इमां दीपशिखां चालयति । वात्सल्येन पोषितां गुरोः पितुः सदनं गृहं गतां स्थितां वनितामनङ्ग इव । अत्रोपमाऽलङ्कारः ।

विदूषक इति । तल्लक्षणमुक्तंदर्पणे—'कुसुमवसन्ताद्यभिधः कर्मवपुर्वेशभाषाद्यैः। हास्यकरः कलहरतिर्विदूषकः स्यात्स्वकर्मज्ञः॥'—इति ।इत आरभ्य विदूषकनिष्क्रमणान्तो हास्यरसः प्रधानरसपोषकः ।

(प्रविश्य)

विदूषकः—(स्वगतम्) अये प्रकृतिमापन्न इव लक्ष्यते। (प्रकाशम्) भो वयस्य त्वामेवमुद्विग्नमानसं वीक्ष्य च्छिद्यते मे हृदयमर्म। अप्यनामयं ते भद्र।

पृथ्वीराजः—(निःश्वस्य) वयस्य प्रार्थितविषयानधिगमे कथं मेऽनामयम्।

विदूषकः—(विहस्य) अये मृगयाभिरतस्य ते विषयान्तराधिगमः पुनः क्लेशायैव।

पृथ्वीराजः—मूढ मृगलोचनापहृतं मे मनो न कुतोऽपि प्रसाद-मधिगच्छति।

विदूषकः—(स्वगतम्) स्थान एवास्य मृगयाप्रियस्याभिनिवेशः। (प्रकाशम्) भो वयस्य अथ मृगयाशीलस्य तवाप्यसुलभं मृगलोचनम्।

पृथ्वीराजः—(स्वगतम्) अहो कथमयं वेदाभ्यासजडो मयानु-नेयः। तावत्कथयामि तं यथातथम्।(प्रकाशम्) मित्र अस्ति कनोजा-धिपस्यानुपमलावण्यशालिनी कन्या संयोगिता नाम।

विदूषकः—आं ज्ञातमेव तवोपतापकारणम्। (सविस्मयम्) अहो भविता त्वमद्य षोडशसहस्रस्त्रीसमेतोऽपरो वासुदेवः।

पृथ्वीराजः—मित्र कथमप्येतत्स्त्रीरत्नं त्ववश्यं संपादनीयम्।

विदूषकः—अप्येषा प्रत्यक्षीकृता त्वया। अन्यथा कदाचिज्जा-म्बवतीसदृश्यपि स्यात्ते नवसुंदरी।

पृथ्वीराजः—मिथ्यैवैष ते वितर्कः। तया त्वधरीकृताऽमरविला-सिन्यो लावण्यातिशयेनेति साक्षाद्वीरसिंहः कथयति।

प्रार्थितेति। प्रार्थितो यो विषयः पदार्थो देशो वा तस्यानधिगमे।

मृगलोचनेति। मृगस्य लोचन इव लोचनं यस्याः सा तया, मृगस्य लोचनं मृगलोचनं तेन वाऽपहृतम्।

विदूषकः तद्भवतु ते कार्यसिद्धिः ।

पृथ्वीराजः--प्रतिगृहीता विप्राशिषः ।

विदूषकः—परं चास्यां संलग्नो यदि मित्रं विस्मरिष्यसि तदा तु तवैव सर्वथा कार्यहानिरेवेति ब्रह्मवाक्यं सम्यगवधारय ।

पृथ्वीराजः—(सस्मितम्) अत्र विस्रब्धो भव ।

(प्रविश्य)

प्रतिहारी—उपस्थिता मन्त्रिणो देवस्यादेशं प्रतीक्षन्ते ।

पृथ्वीराजः—कार्यबाहुल्यादाकुलोहमामन्त्रये प्रियवयस्यम् ।

विदूषकः—सुगुप्ताः सन्तु ते मन्त्राः ।

पृथ्वीराजः—दण्डपाल मन्त्रगृहमार्गमादेशय ।

प्रतिहारी—इत इतो देवः ।

(उभौ परिक्रामतः)

एतन्मन्त्रगृहद्वारं प्रविशतु देवः ।

(इति निष्क्रान्तः)

(प्रविश्य)

पृथ्वीराजः—स्वागतं मन्त्रिवरेभ्यः ।

मन्त्रिणः—(उत्थाय) जियतां सार्वभौमः ।

(इति पृथ्वीराजमनूपविशन्ति)

पृथ्वीराजः—(सानिःश्वासम्) कवीश्वर कथमपि रक्षणीया मदनुरागविक्लवा संयोगिता ।

ज्ञेया वयस्य तरसा सुतनोः प्रवृत्ति-
स्ताताधमेन कुपितेन विवासितायाः ।

ज्ञेया वयस्येति । हे वयस्य कुपितेनाधमश्चासौ तातश्च ताताधमस्तेन विवासितायाः सुतनोः प्रवृत्तिस्तरसाऽविलम्बेन ज्ञेया । विरहासहिष्णुर्विरहमसहमाना सा तु कदाचिद्विवशः सत्यात्मविलयाय स्वविनाशाय मनो युञ्जीत । अत्रौत्सुक्याख्यो व्यभिचारिभावः ‘ इष्टानवाप्तेरौत्सुक्यं कालक्षेपासहिष्णुता ’ इत्युक्तत्वात् ।

युञ्जीत सा तु विवशा विरहासहिष्णु-
भग्नाशमात्मविलयाय मनः कदाचित् ॥ १७ ॥

तच्चिन्त्यतां कोऽपि प्रियतमासमागमोपायः।

हरिसिंहः—सार्वभौम तरसैवाक्रमणीय एष निर्घृणारातिः।

अद्य प्रयातु गजवाजिरथाधिरूढ-
शस्त्रप्रहारपटुवीरभटोत्कटं ते।
सैन्यं प्रमत्तपरिपन्थिपराभवाय
सम्राड् यदिच्छसि कथं भुवि तद्दुरापम् ॥ १८ ॥

कन्हः—राजसूयोत्सवसमेतै राजसैन्यैः संप्रति समेधितं प्रत्यर्थिसामर्थ्यम्। अतः

रिपुर्महान् कोशबलप्रदीप्तो
जातः किलायं सहसाऽप्रधृष्यः।
छलावरुद्धः स तु दुर्मदान्धो
वन्यः करीवाशु वशं प्रयायात् ॥ १९ ॥

चन्दः—ममाप्येतदेव संमतम्। तदत्र दुःसाध्येऽर्थे सुसाध्यं प्रयोगं परिकल्पयामि। शृणोतु सार्वभौमः।

मित्रेष्वमित्रेष्वपि वाग्विलासाः
कवीश्वराः सन्ति सुखप्रचाराः।

अद्य प्रयात्विति। गजवाजिरथानधिरूढाः शस्त्राणां प्रहारेषु च ये पटवः कुशला वीराश्च ते भटा योधाश्च तैरुत्कटं प्रबलं ते सैन्यं प्रमत्तश्चासौ परिपन्थी शत्रुश्च तस्य जयचन्दस्य पराभवायाद्य प्रयातु। हे सम्राट् यत्त्वमिच्छसि तद्भुवि दुरापं कथं स्यात्। अत्र वसन्ततिलकावृत्तम्।

रिपुर्महानिति। कोशेन बलेन सैन्येन च प्रदीप्तः समृद्धोऽयं महान् रिपुः सहसा बलेनाप्रधृष्योऽभेयो जातः। स तु दुर्मदेन मिथ्यागर्वेणान्धो विवेकशून्यश्छलावरुद्धो वने भवो वन्यः करी गज इवाशु वशं प्रयायात्।

आमोददानग्रहणप्रवृत्ताः
सर्वत्र चैतेऽनिलवद् व्रजन्ति ॥ २० ॥

तत्सार्वभौमप्रमुखाः सर्वेऽपि सामन्ता विशन्तु मे परिचारकगणम् । एवं प्रच्छन्नमुपसृत्य कनोजाधीश्वरमवधार्य च तस्य सामर्थ्यं यथोचितं विधास्यते ।

आततायीवीरः—(साक्षेपम्) धन्योऽसि कवीश्वर यत्स्वामिनोऽपि स्वामित्वं संपादयितुमुपक्रमसे ।

कन्हः—आश्रयणीयोऽस्ति कवीश्वरप्रयोगः । एवमेवाप्रतिहतसंचरा वयं कनोजाधिपराजधानीं प्रवेष्टुं प्रभविष्यामः ।

पृथ्वीराजः—(सस्मितम्) मयाप्युररीक्रियते कविवरविभावितोऽयं नाट्यप्रयोगः । कविवर

नान्या गतिः प्रियतमामिलने यदि स्यात्
मित्रस्य तेऽनुचरतामुपयामि सद्यः ।
प्राणप्रियाहरणदीक्षितफाल्गुनेन
भिक्षुत्वमुत्सवधिया न विडम्बितं किम् ॥ २१ ॥

मित्रेष्विति । वागेव विलासो येषां ते कवीश्वरा मित्रेष्वमित्रेष्वपि सुखेन प्रचारो गमनं येषां तादृशाः सन्ति । आमोदस्यानन्दस्य दाने ग्रहणे च प्रवृत्तास्ते सर्वत्रानिलवद् व्रजन्ति । वाचो विलासो येनामोदस्य गन्धस्य दाने ग्रहणे च प्रवृत्त इति श्लेषेणानिलपक्षेऽपि विशेषणानि संगच्छन्ते । अत्र श्लेषानुप्राणित उपमालङ्कारः ।

उररीक्रियत इति । अत्र कपटनामा नाट्यालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे—'कपटं मायया यत्र रूपमन्यद्विभाव्यते ।' इति ।

नान्येति । यदि प्रियतमामिलनेऽन्या गतिर्न स्यात्तदा सद्य एव मित्रस्य ते तवानुचरतामुपयामि । प्राणा इव प्रिया प्राणप्रिया तस्याहरणे दीक्षितेन दृढ-निश्चयेन फाल्गुनेनार्जुनेनोत्सवधिया भिक्षुत्वं न विडम्बितं नानुकृतं किम् । अपि तु विडम्बितमेवेत्यर्थः । वसन्ततिलकावृत्तम् । अत्र युक्त्याख्यो नाट्यालङ्कारः 'युक्ति-रर्थावधारणम्' इत्युक्तेः ।

तदद्यैव प्रयाणाभिमुखा भवन्तु मे प्रियसामन्ताः। समरसिंह हीनबलस्य यवनस्याक्रमणाद्राष्ट्रं रक्षितुं त्वमत्रैवावहितस्तिष्ठ।

सामन्ताः—यथाज्ञापयति सार्वभौमः।

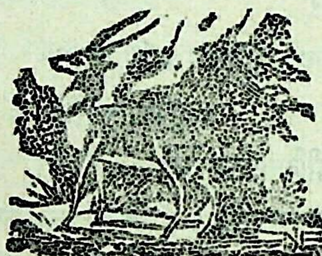
(इति निष्क्रान्ताः)

पृथ्वीराजः—मित्र एहि। आवामपि प्रस्थानोद्यमं कुर्वहे।

(इति निष्क्रान्तौ)

समाप्तोऽयं चारसंप्राप्तिनामा तृतीयोऽङ्कः।

इति श्रीसंयोगितास्वयंवरटीकायां सर्वाङ्गविद्योतन्यां चारसंप्राप्तिनामा तृतीयोऽङ्कः समाप्तः।

अथ

चतुर्थोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति राजसभामध्यवर्ती जयचन्दः)

वणिकौ--(वीणावाद्येन गायतः)

(केदाररागेण त्रितालेन गीयते।)

माधव यमुनातीरविहारी ॥

मृदुराधाऽधरमधुमधुमधुकर-

नटवरगिरिवरधारी ॥ माधव० ॥ १ ॥

राधायौवनवनवनमाली ।

गोपीजनसुखकारी ॥ माधव० ॥ २ ॥

चतुर्थोऽङ्क इति । अयमप्यङ्कावतारः पूर्वाङ्कान्ते पात्रैः सूचितत्वात् ।

केदाररागेणेति । तल्लक्षणमुक्तं लक्ष्यसंगीते--' कल्याणीमेलके प्रोक्तः केदारो बहुसंमतः । शङ्कराभरणेऽप्यन्ये केचिदाहुर्विपश्चितः ॥ मद्वन्द्वमिह संप्रोक्त गौणत्वं तीव्रमे यादि । अंशत्वं शुद्धमेऽभीष्टं व्यस्तत्वं चापि तत्स्वरे ॥ रिगोनत्वं रोहणे स्यात्पूर्वाङ्गे संमतं सताम् । असत्प्रायत्वमारोहे चावरोहे तु गस्य तत् ॥ पूर्वाङ्गे रिगदौर्बल्यं यथोपरि निरूपितम् । तथैव चोत्त राङ्गेऽपि निधयोस्तत्सुनिश्चितम् ॥' इति ।

माधवेति । अयि माधव यमुनातीरविहारी मृदुश्चासौ राधाऽधरश्च तस्य यन्मधु तस्मिन् , मधौ वसन्ते यो मधुकरो भ्रमरस्तादृशश्चासौ नटवरश्चासौ गिरिवरं गोवर्धनं धरतीति गिरिवरधारी च । राधाया वनुत इति वनः प्रार्थयिता यौवनस्य वनो यौवनवनः स चासौ वनमाली चासौ गोपीजनानां सुखकारी च । नयशाली राजनीतिनिपुणोऽविकारी धीरस्त्वं सुमतिं जनय जयपथं च नयास्मानिति शेषः । अत्र यमुनातीरविहारीतिपदेन यमुनातटवर्तिदिल्लीनगराधिपः पृथ्वीराजः गोपीजनसुखकारीतिपदेन बहुवल्लभस्यापि तस्य दक्षिणनायकत्वं च सूच्यते । जयपथं नयेत्यनेन च त्वं जयचन्दं विजित्य संयोगितां नयेति सूच्यते । अत्र लाटानुप्रासः शब्दालङ्कारः । गेयपदं नाम च लास्याङ्गम् ।

सुमतिमयि जनय नय नयशाली ।
त्वमु जयपथमविकारी ॥ माधव० ॥ ३ ॥

चन्दः—(अपवार्य) अये जलधर दत्तावधानो भव । ग्राम्यं नेत्रचापल्यमुत्सृज्य त्वयाऽत्र विवृतकर्णेनैव भाव्यम् ।

जलधरः—यदाज्ञापयति भर्ता । (स्वगतम्) अहो मामधिकृत्यैवैषा गीतिः प्रगीयते । तत्संनिहितैवाभिमतार्थसिद्धिरिति तर्कये ।

जयचन्दः—कविवर, अनुगृहीता वयमत्रभवतां सान्निध्येन ।

चन्दः—महाराज, स्वाभाविकी खल्वेषा प्रवृत्तिः कविजनस्य । यतः

भक्ताः परेशं वनिताः पुमांसं
लतास्तरुं धूर्तजनास्तु लुब्धम् ।
खगाश्च नीडं सरितः समुद्रं
व्रजन्ति तद्वत् कवयो नरेन्द्रम् ॥ १ ॥

जयचन्दः—(सस्मितम्) तद्धूर्ताः कवयो यशोलुब्धं नृपमुपयन्तीति तात्पर्योपपत्तिः ।

चन्दः—(सस्मितम्) महाराज पूर्वोक्ता भक्तादयस्तु स्वाश्रयं स्वार्थसिद्ध्यै व्रजन्ति परं च सरिद्वत् कवितातिस्तु सर्वमपि स्वीयं मधुररसौघमुपहारीकर्तुमेवेति ममाभिप्रायः ।

जयचन्दः—कविवर प्रसन्नोऽस्मि भवतां वाग्विलासेन । मन्त्रिन् महार्हद्रव्यवस्त्रालङ्कारादिभिः कवीश्वरं सत्कृत्य तोषय ।

सुमतिः—तथा ।

(इति यथोक्तं वितरति)

जलधर इति । अत्र जलधरो जलधरच्छद्मना स्थितः पृथ्वी राजः ।

भक्ता इति । अत्र मालोपमाऽलङ्कारः । उपजातिवृत्तम् ।

तात्पर्येति । तात्पर्यस्य विवक्षितार्थस्योपपत्तिरुपपादनम् ।

चन्दः--वर्धतां महाराजः श्रिया यशसा च।

जयचन्दः--प्रतिगृहीतमाशीर्वचनम्। (विचिन्त्य) अपि च कवीश्वर कोऽयं युष्मन्मित्रस्य दुराग्रहो यदसौ धर्मकार्येष्वपि मेऽन्तरायो भवति।

चन्दः--महाराज कथमेतत्संभवति धर्मसंस्थापनव्रतस्य दिल्लीश्वरस्य।

जयचन्दः--तत्कथमनेन नानुमतमस्मन्निमन्त्रणम्।

चन्दः--महाराज राजपुरोहितेन प्रधानमन्त्रिणा च निवारितेनाऽपि भवता कथमादृतो राजसूयोपक्रमः।

जयचन्दः--(अपवार्य ससंभ्रमम्) मन्त्रिन् आश्चर्यं कोऽयं मन्त्रभेदः।

सुमतिः--(अपवार्य) देव समाहितो भव।

जयचन्दः--(मनः समाधाय) स्वतन्त्रा हि नरपतयः। को वैतान् प्रवर्तयितुं निरोद्धुं वा प्रभवति।

चन्दः--महाराज धर्मतन्त्रा नृपाला इत्येव समञ्जसम्। यतः स्वच्छन्दविहारिणस्ते त्वचिरेणैव वियुज्यन्ते राज्यश्रिया।

ऐश्वर्यमत्तो नहुषो निमिश्च
सुयोधनोऽनर्थपरश्च वेनः।
एते तथाऽन्येऽपि च सार्वभौमा
विहाय धर्मस्थितिमेव नष्टाः॥ २॥

जयचन्दः--भवतु। परं च राजसूयं वितन्वद्भिरस्माभिः किमधर्मं प्रवृत्तम्।

ऐश्वर्यमत्त इति। अत्र निदर्शनाख्यं लक्षणम्। तदुक्तं दर्पणे--'यत्रार्थानां प्रसिद्धानां क्रियते परिकीर्तनम्। परपक्षव्युदासार्थं तन्निदर्शनमुच्यते॥' इति।

चन्दः—सार्वभौमस्यैव विहिते राजसूये महाराजस्य प्रवृत्तिः कथं धर्माय ।

जयचन्दः—(सरोषम्) आः किमुच्यते । तर्हि कः पुनरधिकृतः पृथ्वीराजः ।

चन्दः—प्रसीदतु महाराजः। संप्रति तु नास्त्यात्राधिकृतो दिल्लीश्वरोऽपि । परंतु

विततभुजबलोत्कटप्रतापः
प्रथितयशाः शरणार्थिनां शरण्यः ।
मखविधिपरमो भवेत्स सम्राड्
यदि विजहासि धरापते विरोधम् ॥ ३ ॥

जयचन्दः—कविवर कोऽयं मयि मिथ्याक्षेपः । स्वमित्रस्य च केयं मिथ्या प्रशस्तिः । अहो कथमेवं समबुद्धयो विद्वांसोऽपि मित्रपक्षपातिनो भवन्ति ।

चन्दः—महाराज एष तु लोकप्रत्ययः । परं च जानाति यथातथं महात्मनामन्तरात्मैव ।

सुमतिः—(अपवार्य) देव अत्रैव पुनः पृथ्वीराजोपस्थितिं शङ्कते मे हृदयम् । पश्य

विततेति । हे धरापते यदि त्वं विरोधं विजहासि त्यजसि तदा विततौ च तौ भुजौ च तयोरुत्कटः प्रतापो यस्य, प्रथितं यशो यस्य स शरणार्थिनां शरण्यः सम्राड् मखविधिः राजसूयानुष्ठानं परमः प्रधानं यस्य स मखविधिपरमो भवेत् । अत्र सामान्यार्थस्य मखशब्दस्य मखविशेषरूपविवाहहोमरूपार्थप्रतिपादनेन 'शरणार्थिनां शरण्यः' इत्यनेन च संयोगितायाः शरणप्रदत्वेन भाविविरोधपरिहारद्वारा संयोगितोद्वाहरूपं प्रधानफलं सूच्यते । तत्पताकास्थानमिदम् । तदुक्तं दर्पणे— 'द्व्यर्थो वचनविन्यासः सुश्लिष्टः काव्ययोनितः । प्रधानार्थान्तराक्षेपी पताकास्थानकं परम् ॥' इति । अतिशयोक्तिरलङ्कारः—'यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम्' इत्युक्तेः ।

तेजस्व्ययं नरपते समुपस्थितो वै
पृथ्वीपतिः स्वयमिहानुचरापदेशात् ।
आच्छादितो जलधरैरपि किं विवस्वान्
नाविष्करोति निजमप्रतिमं प्रकाशम् ॥ ४ ॥

जयचन्दः—(अपवार्य) सत्यं जलधरवेषधरेणैव पृथ्वीराजेन भवितव्यम् । यतः

आजानुलम्बिदृढमांसलबाहुशाली
संतप्तदीप्तनयनोऽपि मनोऽभिरामः ।
एवं स्वमित्रपरिचारकतां गतोऽपि
स्वाभाविकीं न स पुनः प्रभुतां जहाति ॥ ५ ॥

सुमतिः—(अपवार्य) अद्यैवैनं निग्रहीतुमर्हति महाराजः ।

जयचन्दः—(विचार्यापवार्य च) मन्त्रिन् यद्यन्यथा निष्पद्येत तदानीं तु स्यान्मे दारुणो जनापवादः ।

पृथ्वीपतिप्रबलसाहसविक्रमौजः-
संत्रस्त एष नृपतिर्ननु वीतधैर्यः ।

तेजस्वीति । हे नरपते अनुचरापदेशात् समुपस्थितोऽयं तेजस्वी वै निश्चयेन स्वयं पृथ्वीपतिः पृथ्वीराजोऽस्ति । धरन्तीति धरा जलस्य धरा जलधरा मेघास्तैराच्छादितोऽपि विवस्वान् सूर्यो निजमप्रतिमं प्रकाशं नाविष्करोति किम् । अपि त्वाविष्करोत्येवेत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तालङ्कारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ।

आजान्विति । जानुनी अभिव्याप्य यथा वर्तेते तथा लम्बिनौ च तौ दृढौ मांसलौ च तौ बाहू च ताभ्यां शालते शोभत इति । संतप्ते व्याकुले च ते दीप्ते प्रकाशमाने च नयने यस्य सः । अत्र विरोधाभासोऽलङ्कारः । वसन्ततिलकावृत्तम्

पृथ्वीपतीति । पृथ्वीपतेः पृथ्वीराजस्य प्रबलं यत्साहसं विक्रम ओजश्च तैः संत्रस्तो भीत एष नृपतिर्वीतं नष्टं धैर्यं यस्य स वीतधैर्यो ननु निश्चयेन वर्तत इति शेषः । यद्यस्मात्स संभ्रमेण स विवेकशून्यः सन्नत्र तन्मन्त्रिणश्चन्दस्यानुचरे राजबुद्धिं कुरुते । अत्र वसन्ततिलकावृत्तम् ।

यत्संभ्रमेण कुरुतेऽत्र विवेकशून्य-

स्तन्मन्त्रिणोऽप्यनुचरे स तु राजबुद्धिम् ॥ ६ ॥ इति

सुमतिः—(अपवार्य) तदानीयतां राजसभायां कर्णाटकी संदिग्धार्थनिर्णयाय।

जयचन्दः—(अपवार्य) आं साधु स्मारितम्। (प्रकाशम्) कः कोऽत्र भोः।

(प्रविश्य)

प्रतिहारी—आज्ञापयतु देवः।

जयचन्दः—कर्णाटकीं द्रष्टुमिच्छामि।

प्रतिहारी—यद्देव आज्ञापयति।

(इति निष्क्रान्तः)

(ततः प्रविशति पृथ्वीराजं दृष्ट्वा मुखमावृत्य चन्दकवेस्तु लब्धसंकेता तदपावृण्वती कर्णाटकी)

जयचन्दः—(स्वगतम्) अहो आश्चर्यम्।

प्रागावृतं तु वसनेन मुखं क्षणेन

कर्णाटकी किमिति तद्विवृतं करोति।

अथवा

चापल्यमेव सहजं कुलयोषितां चेद्

व्यक्तं तदा किमुत वारविलासिनीनाम् ॥ ७ ॥

चन्दः—(स्वगतम्)

व्यामोहयन्ती ललिताङ्गविभ्रमै-

र्वीराङ्गना कामकलाविधिज्ञा।

प्रागावृत्तमिति। प्राक् तु वसनेनावृतं मुखं क्षणेन कर्णाटकी किमिति विवृतं करोति। अथवा कुलयोषितां सहजमेव चापल्यं व्यक्तं चेत्तदा किमुत वारविलासिनीनाम्। अत्रार्थापत्तिरलङ्कारः। वसन्ततिलकावृत्तम्।

व्यामोहयन्तीति। कामकलाया विधिः प्रयोगस्तं जनाति सेयं वराङ्गना ललिताङ्गविभ्रमैर्व्यामोहयन्ती सभासद इति शेषः। कादम्बिन्या मेघमालाया

कादम्बिनीमध्यगता स्फुरन्ती
संचारिणीयं चपलेव राजते ॥ ८ ॥

कर्णाटकी—जयतु देवः ।

जयचन्दः—अयि कर्णाटकि किं त्वयाऽञ्जसाऽपसारितं ते मुखावरणम् ।

कर्णाटकी—(सस्मितम्) देव न खलु मया तद् ह्रिया समावृतम् । किंतु

मित्रं विलोक्य पुरतो मम पूर्वभर्तु-
स्तस्यादरात्सपदि संवृतमाननं मे ।
एकः पुमान् स पृथिवीपतिरेव यस्माद्
रात्रिर्यथा दिनकरात्समुपैमि लज्जाम् ॥ ८ ॥

चन्दः—(स्वगतम्) अहो रक्षिता वयमस्या वारविलासिन्याश्चातुर्योत्कर्षेण ।

पृथ्वीराजः—(स्वगतम्) अयि धन्या ते राजभक्तिः ।

जयचन्दः—(स्वगतम्) कथमस्यामपि न विश्वसिति मे मनः । (प्रकाशम्) अयि कर्णाटकि अथ प्रकृतिमापन्ना संयोगिता ।

पृथ्वीराजः—(स्वगतम्) अहो ममैव मनोगतमनुयुङ्क्ते ।

मध्यं गता स्फुरन्ती संचारिणी चपला विद्युदिव राजते । अत्रोपमाऽलङ्कारः । उपजातिर्वृत्तम् ।

मित्रमिति । मम पूर्वभर्तुः पृथ्वीराजस्य मित्रं चन्दं पुरतो विलोक्य तस्यादरान्न तु लज्जया सपदि मे ममाननं संवृतमासीत् । एकः स पृथ्वीराज एव पुमानस्ति यस्मात् पृथ्वीराजाद्दिनकराद्यथा रात्रिस्तथाऽहं लज्जां समुपैमि । वसन्ततिलका वृत्तम् । अत्र च्छलाख्यं वीथ्यङ्गम् । तदुक्तं दर्पणे—'अन्ये त्वाहुश्छलं कंचित् कार्यमुद्दिश्य कस्यचित् । उदीर्यते यद्वचनं वञ्चनाहास्यरोषकृत् । वाक्केलिर्हास्यसंबन्धो द्वित्रिप्रत्युक्तितो भवेत् ॥' इति ।

कर्णाटकी—महाराज निगृहीतोऽस्या वेदनाप्रकर्षः शिशिरैरुपचारैः । व्याधिप्रशमनाय त्वपेक्षितः कश्चिन्निपुणो राजवैद्यः ।

पृथ्वीराजः—(सनिःश्वासं स्वगतम्) हा प्रिये ननु ममापराधेनैव त्वयानुभूयत एषा दुरवस्था ।

जयचन्दः—मन्त्रिन् नियोज्यः कोऽपि रसवैद्यः संयोगितायाश्चिकित्सार्थम् ।

सुमतिः—नास्त्यत्र प्रतीकारान्तरम् ।

चन्दः—(स्वगतम्) संप्रति नातिदूरं वर्तते राजकन्यायाश्चिकित्सकः ।

जयचन्दः—अयि कर्णाटकि त्वं तावदुपचर यथोपतापं संयोगिताम् ।

कर्णाटकी—यद्देव आज्ञापयति ।

(इति निष्क्रान्ता)

जयचन्दः—कः कोऽत्र भोः ।

(प्रविश्य)

प्रतिहारी—आज्ञापयतु देवः ।

जयचन्दः—प्रापयैनं कविकुलनायकं स्वनिवेशम् ।

प्रतिहारी—इत इत आर्यः । (इति जयचन्दमाशीर्भिरभिनन्द्योत्थाय सपरिवारश्चन्दः प्रतिहारी च परिक्रामतः)

राजवैद्य इति । वैद्यानां राजा राजा चासौ वैद्यश्चेति वा । अत्रामताहरणाख्यं संध्यङ्गम्—'तत्र व्याजाश्रयं वाक्यममृताहरणं मतम्' इत्युक्तेः । 'अपेक्षितो राजवैद्यः'—इत्यनेन भाविपृथ्वीराजसमागमस्य सूचितत्वादिदं पताकास्थानम् ।

रसवैद्य इति । रसेन पारदेन वैद्यश्चिकित्सकः रसः शृङ्गारस्तस्य वैद्यो वा ।

प्रतिहारी—एतद्भवतो निवेशस्थानम्। प्रविशत्वार्यः।

(इति निष्क्रान्तः)

(सपरिवारं प्रविश्य)

चन्दः—प्रेम्णाहृता वयं जयचन्द्रेन। परं च सार्वभौमसान्निध्यमाशङ्कत एवास्य हृदयम्।

कन्हः—कवीश्वर एवं जाताशङ्कः स उपरोत्स्यत्यस्मन्निवेशम्। तदत्र प्रागेव प्रतीकारोऽध्यवसेयः।

चन्दः—अस्ति ममाप्येतदेवाभिप्रेतम्।

कन्हः तद्राजभक्त्युज्जृम्भितविक्रमशालिनः संजयरायात्मजस्य लङ्गडीरायस्यास्तु सेनाधिपत्यम्।

लङ्गडीरायः—शिरसि क्रियते पितृव्यचरणादेशः। कवीश्वर उत्पत्स्यमाने तूपप्लवेऽहमेव नेष्यामि सैनिकनिवहम्।

पर्याप्त एव रिपुसैन्यविमर्दनार्थ-
मेकोप्यहं किमुत वीरभटानुक्लृप्तः।
खड्गप्रहारपरिलुप्तमदा द्विषो मे
तार्क्ष्यादिवोरगगणा भयविद्रुताः स्युः॥ १९॥

चन्दः—युक्तमेवैतत्क्षत्रप्रवीरस्य राजभक्तस्य।

कन्हः—तदेहि पर्यटावो युद्धानुगुणप्रदेशप्रकल्पनाय।

लङ्गडीरायः—तथा।

(इति निष्क्रान्तौ)

पर्याप्त इति। रिपोर्जयचन्द्रस्य सैन्यस्य विमर्दनार्थं विनाशार्थमहमेक एकाक्यपि पर्याप्तः समर्थः। किमुत वीराश्च ते भटाश्च योधास्तैरनुक्लृप्तो युक्तः पर्याप्तः स्यामत्र किं वक्तव्यमित्यर्थः। मे मम खड्गस्य प्रहारैः परिलुप्तो नाशितो मदो येषां ते द्विषस्तार्क्ष्याद्वैनतेयादुरगगणाः सर्पकुलानीव भयेन विद्रुताः पलायिताः स्युः। वसन्ततिलकावृत्तम्

(नेपथ्ये किङ्किणीक्वणनम्)

पृथ्वीराजः—(आकर्ण्य स्वगतम्) अहो

श्रोत्राभिरामो विपिनेऽपि कोऽयं
विलासिनीनूपुरशिञ्जितस्वनः ।
मन्ये कदाचित्प्रियया प्रवृत्तिं
ज्ञातुं ममैवं प्रहितः सखीजनः ॥ ११ ॥

चन्दः—(आकर्ण्य दूरं विलोक्य) अहो आश्चर्यम् ।

पुष्पितां कमलिनीं प्रकम्पनः
संनिपत्य सरसीं विचाल्य किम् ।
प्रेरयत्यभि विविक्तकाननं
कामुको गुरुकुलादिवाङ्गनाः ॥ १२ ॥

पृथ्वीराजः—(निपुणं निरीक्ष्य) आर्य एताः कर्णाटकीपुरःसरा ललना इत एवाभिवर्तन्ते ।

चन्दः—मङ्गलसूचकं हि कन्यकाजनदर्शनम् ।

पृथ्वीराजः—किं नु खलु स्यादेतासामागमनप्रयोजनम् ।

चन्दः—प्रकृतिरसिकानां नवयुवतीनां काव्यरसपिपासामन्तरेण किमन्यत्प्रयोजनं संभाव्यते । अहो

यल्लोकपाला विजितेन्द्रसंपदः
स्वरूपलावण्यगुणा मृगाक्ष्यः ।
वीरा भटा भक्तजनश्च सेवते
धन्यं हि तन्मानधनं कवित्वम् ॥ १३ ॥

पुष्पितामिति । प्रकम्पनो महावातः पुष्पाणि संजातान्यस्यास्तां पुष्पितां 'तदस्य संजातमिति तारकादिभ्य इतच्' इति सूत्रेणेतच् प्रत्ययः । कमलिनीं संनिपत्याक्रम्य सरसीं विचाल्य कामुको गुरुकुलादङ्गना इव विविक्तकाननमभि प्रेरयति किम् । अत्रोत्प्रेक्षाऽलङ्कारः । रथोद्धतावृत्तम् । अत्र संयोगिताया गुरुकुलात् हरणरूपप्रधानार्थसूचनेन पताकास्थानमिदम् ।

पृथ्वीराजः—(स्वगतम्) सर्वोऽप्यात्मानमेव बहु मन्यते।

(प्रविश्य)

द्वारपालः—आर्य संभावयितुं संप्राप्तो नवयुवतिगणो द्वारि तिष्ठति।

चन्दः—तावदविलम्बेन प्रवेशय।

द्वारपालः—तथा

(इति निष्क्रान्तः)

(प्रविश्य)

सख्यः—जयतु जयत्वार्यः। (इति पुष्पाणि विकीर्य फलान्युपहरन्ति)

चन्दः—अपि कुशलं राजमातुस्तत्कन्यकायाश्च।

कर्णाटकी—अथ किम्। परं चैकस्या राजप्रासादेऽपराया स्तूपवनभवने।

चन्दः—अये किमुच्यते।

कर्णाटकी—कवीश्वर पित्रा विवासिता निवसति संप्रति राजकन्या गङ्गातीरोपवनप्रासादे। अस्याश्च संदेशहरोऽयं सखीजनो वाग्देवतावतारं कविकुलेश्वरमत्रभवन्तं स्वागतेनाभिनन्दितुं संप्राप्तः।

चन्दः—तेनातीव खल्पकृतोऽस्मि। अथ श्रावयतु राजपुत्र्याः संदेशं सखीजनः।

कर्णाटकी—कवीश्वर अस्त्येतन्मे प्रियसख्या विज्ञापनम्। यत्
समायान्तं श्रुत्वा कविवरमधीश,प्रणयिनं
भवन्तं साष्टाङ्गं प्रणमति महाराजतनया।

समायान्तमिति। अधीशप्रणयिनं पृथ्वीराजमित्रं कविवरं भवन्तमथवा हे अधीश पृथ्वीराज कविवरं रसिकोत्तमं प्रणयिनं भवन्तं समायान्तं श्रुत्वा महाराजतनया संयोगिता साष्टाङ्गं प्रणमति। यतो यस्मान्महेशे शिवे मित्रे सवितरि वाऽथवा महेशे पृथ्वीराजे मित्रे चन्दे वा नतिमानां तनुभृतां देहिनां

महेशे मित्रे वा भवति नतिभाजां तनुभृतां
यतो मुक्तिर्बन्धादभिमतवरस्याप्यधिगमः ॥ १४ ॥

पृथ्वीराजः—(स्वगतम्) अहो मामेवाधिकृत्यायं पदप्रयोगः। प्रिये समुपस्थिता ते मुक्तिः।

चन्दः—भवतु राजकन्यायाः प्रार्थितवरसिद्धिरित्याशास्महे।

सख्यः—अनुगृहीताः स्मोऽत्रभवतामाशीर्वचनेन।

पृथ्वीराजः—(अपवार्य) आर्य एषाऽस्ति पूर्वपरिचिता कर्णाटकी।

(इति कर्णाटश्रीमानिमुखीकृत्य निशीथान्तं मदागमनं परिपालयेति नेत्रसंकेतेन सूचयति।)

चन्दः—(अपवार्य) अथ किम्। इदानीं खल्वेषा परमविस्रम्भभाजनं कनोजाधिपस्य।

सख्यः—परिणतो दिवसः। तदर्हति गमनायानुज्ञां दातुं कवीश्वरः।

चन्दः—सुखाः सन्तु पन्थानः।

(इति निष्क्रान्तः सखीजनः)

पृथ्वीराजः—मित्र ज्ञातमेव प्रत्यर्थिसामर्थ्यम्। अतोऽकारणद्वेषपरस्य तस्य शासनार्थं प्रकटीभवितुमिच्छामि।

चन्दः—सार्वभौम साहसप्रतिपत्त्या तु भविष्यत्यत्र कार्योपघातः।

पृथ्वीराजः—अभिनन्दितं मित्रवचनम्। (स्वगतम्)

बन्धात् संसारबन्धनात् कारागृहाद्वा मुक्तिरपि चाभिमतस्य वरस्य प्रार्थनाया भर्तुर्वाऽधिगमः संप्राप्तिर्भवति। श्लेषालङ्कारः। शिखरिणीवृत्तम्। त्वां प्रणताया मम मुक्तिप्रदो भवेति ध्वनिः। अत्रोपन्यासाख्यो नाटकालङ्कारः—'उपपत्तिमता हेतोरुपन्यासोऽर्थसिद्धये।' इत्युक्तत्वात्।

परिणत इति। अत्र कनोजाधिपस्य परिणतो दिवस इति संबन्धयोजनया कनोजाधिपस्य भाविपराभवसूचनात् पताकास्थानमिदम्।

किमिति धावति विह्वलतां गतं
प्रणयसूत्रनिबद्धमिदं मनः
प्रियतमाप्रणिपातपुरःसरं
भवतु पूर्वमिहाशु विमुक्तिभाक् ॥ १६ ॥

(प्रकाशम्) तावदश्वमारुह्य भागीरथीतीरे प्रियामन्विष्यामि। (इति द्वारदेशं गत्वाऽश्वमारुह्य) वीर भागीरथीमार्गमादेशय।

वीरसिंहः—इत इतो देवः।

(उभौ परिक्रामतः)

देव एषा लोकत्रयपावनी पुण्यजला भागीरथी।

पृथ्वीराजः—वीर मद्वचनादुच्यतां प्रियवयस्यो यन्नृशंसारातिहस्तगतेन त्वया सावधानेन भवितव्यमिति।

वीरसिंहः—यद्देव आज्ञापयति।

(इति निष्क्रान्तः)

पृथ्वीराजः—(प्रणम्य) भगवति भागीरथि प्रसिद्धमेव ते लोकोत्तरं पावनत्वम्। यतः

कल्लोलवीचिरमणीयजलप्रवाहे
मज्जन्ति ये सुकृतिनः किल मुक्तिभाजः।

किमिति धावतीति। प्रणय एव सूत्रं तेन निबद्धमिदं विह्वलतां गतं मनः किमिति धावति साहसं प्रतीति शेषः। तन्मनः पूर्वं प्रथममिह प्रियतमाप्रणिपातपुरःसरमाशु विमुक्तिभाग् मुक्तं भवतु। अत्रोद्यमाख्यो नाट्यालङ्कारः- 'कार्यस्यारम्भ उद्यमः' इत्युक्तेः। द्रुतविलम्बितं वृत्तम्।

प्रियामन्विष्यामीति। अत्र परिसर्पाख्यं सन्ध्यङ्गम्—'इष्टनष्टानुसरणं परिसर्पश्च कथ्यते' इत्युक्तेः।

कल्लोलेति। कल्लोला महातरङ्गा वीचयस्तरङ्गास्तै रमणीयश्चासौ जलप्रवाहश्च तस्मिन् ये सुकृतिनो मज्जन्ति स्नानं कुर्वन्ति ते किल मुक्तिभाजो मुक्ता

(सनिःश्वासम्) तथापि

बाल्यात्त्वैव चरणौ शरणं प्रपन्ना

हा मे कथं प्रियतमा समवाप बन्धम् ॥ १५ ॥

मातः नोचितं तवैतावन्नैष्ठुर्यम् । कृतागस्यप्यपत्ये स्निग्धत्वेव जननी । तथा च बाल्यात्प्रभृति त्वयैव संपादितमस्या मातृकृत्यम् । अतः

सन्त्येव तेऽच्छपयसा परिपोषितायां

तस्यां गतं विमलता रसविभ्रमाश्च ।

माधुर्यशैत्यमिति किं न तु कामचारो

मातुर्गुणा हि तनयाऽनुगता भवन्ति ॥ १७ ॥

अहो एवं निरुद्धसंचारा सा प्रकृतिसुकुमारा कदाचिदपहधैतयाऽनिष्टमप्याचरेत् । हा अम्ब

भस्मीकृता ये कपिलेन कोपात्

समुद्धृतास्ते सगरात्मजास्त्वया ।

दग्धां प्रियां मे स्वगुरोरमर्षात्

कर्तुं प्रवृत्तासि कथं नु भस्मसात् ॥ १८ ॥

-भवन्ति । तथापि बाल्यात्त्वैव चरणौ शरणं प्रपन्ना गता मे प्रियतमा कथं बन्धं समवाप प्राप्नोत् ।

सन्त्येवेति । बाल्य एव संयोगिताया मातुरवसानात्ते तवाच्छेन निर्मलेन पयसा जलेन स्तन्येन वा परिपोषितायां तस्यां गतं विमलता रसविभ्रमौ माधुर्यशैत्यं चेति सर्वे त्वदाश्रया गुणाः सन्ति । तु कामचारः किं कथं नास्ति । मातुर्गुणास्तनयानुगता भवन्ति हि इति प्रसिद्धमित्यर्थः । वसन्ततिलकावृत्तम् ।

भस्मीकृता इति । कपिलेन महर्षिणा कोपात् ये सगरात्मजा भस्मीकृतास्ते त्वया समुद्धृताः । स्वगुरोर्जयचन्दस्य कोपाद्दग्धां मे प्रियां संयोगितां कथं नु भस्मसात्कर्तुं प्रवृत्ताऽसि । उपजातिवृत्तम् ।

(परिक्रम्य) अहो कथमद्यापि नैवोपयाति दृष्टिपथं प्रियतमापदाङ्कितोपवनसरणिः । (दीर्घं निश्वस्य) हा संप्रति

ललितविभवैर्बाल्ये बाला तु यैरुपलालिता
गुरुभिरथ तै नैष्ठुर्येण स्वयं परितापिता ।
हिमकरहता शुष्यन्ती सा वने नवमाल्लिका
हृदयरमणी क्वाऽन्वेष्टव्या प्रिया चिरदुःखिता ॥ १९ ॥

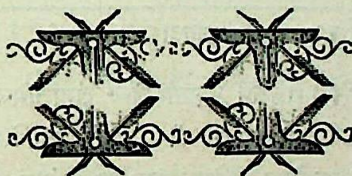
(दूरं विलोक्य) किमेतद्दीपप्रभामण्डितं राजमन्दिरमिव पुरतो दृश्यते । यावत्तत्रैव गच्छामि ।

(इति निष्क्रान्तः)

समाप्तोऽयं प्रच्छन्नसंचारनामा चतुर्थोऽङ्कः ।

ललितविभवैरिति । यैर्गुरुभिर्बाल्ये तु ललितविभवैर्बालोपलालिता तैरथानन्तरं नैष्ठुर्येण स्वयं परितापिता विवासनेनेति शेषः । हिमस्य करैः करकैर्हताऽत एव शुष्यन्ती नवमल्लिकारूपा सा चिरदुःखिता हृदयरमणी प्रिया क्वान्वेष्टव्या । हरिणीवृत्तम् ।

इति श्रीसंयोगितास्वयंवरटीकायां सर्वाङ्गविद्योतन्यां प्रच्छन्नसंचारनामा चतुर्थोऽङ्कः समाप्तः ।

अथ

पञ्चमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशत्युपर्यलिन्दमारूढा सखीद्वितीया संयोगिता)

कर्णाटकी—अयि तावत्तन्त्रीवादनेन विनोदयात्मानम् ।

संयोगिता—सखि देहि मे विरहसहायां वल्लकीम् ।

कर्णाटकी—तथा

(इति वीणामर्पयति)

संयोगिता—(वीणामादाय गायति)

(गौण्डमल्लाररागेण त्रितालेन गीयते)

क नु मम विहरसि मानसहंस ॥

घन इव सततं वर्षति नयनम् ।

स्फुटयति तडिदिव रतिरिह हृदयम् ॥ क नु० ॥१॥

तिरयति तिमिरं तव पन्थानम् ।

अयि कुरु मरुतं प्रिय तव यानम् ॥ क नु० ॥२॥

विरहविलुलितां परमाकुलिताम् ।

प्रियमुखनिरतामव तव दयिताम् ॥ क नु० ॥३॥

हा नाथ क्वासि—

(इति मूर्च्छति)

पञ्चमोऽङ्क इति । अयमप्यङ्कावतारः ।

गौण्डमल्लारेति । तल्लक्षणं लक्ष्यसंगीते—' खंमानीमेलके ख्यातो गौण्डमल्लारनामकः ॥ संपूर्णोऽयं मध्यमांशो गीयते लक्ष्यवर्त्मनि । आरोहणे निदुर्बलो वर्षासु सुखदायकः ॥ गन्योरत्र परित्यागाच्छुद्धमल्लारसंभवः । मध्यमादृषभे पातो विशिष्टां रक्तिमावहेत् ॥ ' इति ।

क न्विति । मानसमेव मानसं सरस्तस्मिन्हंस इव तत्संबुद्धौ हे मानसहंस क नु विहरसि । घनो मेघ इव सततं नयनं वर्षत्यविच्छिन्नधारयाऽश्रूणि मुञ्चतीत्यर्थः । रतिस्त्वय्यनुरागस्तडिदिव विद्युदिव हृदयं स्फुटयति भिनत्ति । तिमिरमन्धकारं

कर्णाटकी—सखि समाश्वसिहि समाश्वसिहि । अयि पश्यैतास्तव गीतप्रकर्षोद्भवाः कालिन्दीनिभा मेघततय इत एवाभिवर्तन्ते ।

संयोगिता—(संज्ञां लब्ध्वा) अहो कालिन्दीशब्देन खलु वञ्चिताहम् । यतः

तरङ्गभङ्ग्याकुलमानसाया
न मे प्रिया जह्नुसुतातरङ्गाः ।
कलिन्दनन्दिन्यवगाहनन्दो
मथ्नात्यजस्रं विकलं मनो मे ॥ १ ॥

कर्णाटकी—(सस्मितम्) अभिलङ्घति भागीरथीतटमिदानीं नु तव मन्मथः ।

संयोगिता—(सभ्रूभङ्गम्) किमेवं मां परिहससि मिथ्याप्रलापैः ।

कर्णाटकी—अयि नायं परिहासः किंतु परमार्थः ।

संयोगिता—यद्येवं तर्हि कथय कुतस्तवेयमुपलब्धिः ।

कर्णाटकी—कवीश्वराभिनन्दनमिषेण तन्निवेशमुपगतायाः सूचितं मेऽधीश्वरेण निशीथान्ते मदुपागमनं भविष्यतीति ।

तव पन्थानं तिरयति दृग्गोचरतां नयाति । तदयि प्रिय मरुतं दाक्षिणानिलं तव यानं कुरु । विरहेण विलुलितां कम्पितां परममाकुलितां प्रियस्य मुखे निरतां त्वदध्वानैकपरमामित्यर्थः । तव दयिता प्रणयिनीमव रक्ष । वर्षागमे राजहंसा मानसमाश्रयन्त इति प्रसिद्धिः । इत आरभ्य विप्रलम्भशृङ्गारो रसः ।

गीतप्रकर्षेति । मल्लाररागप्रभावेणाकालेऽपि मेघो वर्षतीति लोकवादः ।

तरङ्गेति । तरङ्गाणां मनसः सरितश्च भङ्ग्या मालयाकुलं मानसं यस्यास्तस्या मे मम जह्नुसुताया गङ्गायास्तरङ्गाः प्रिया न सन्तीत्यर्थः । कलिन्दस्य तदाख्यस्य गिरेर्नन्दिनी कन्या यमुना तस्यामवगाहेन नन्दति स पृथ्वीराजोऽजस्रं सततं मे विकलं मनो मथ्नाति । उपजातिवृत्तम् ।

तव मन्मथ इति । अत्र नर्माख्यं सन्ध्यङ्गम्—'परिहासवचो नर्म' इत्युक्तेः ।

संयोगिता—(स्वगतम्) हृदय संप्रति नातिदूरं वर्तते ते प्रार्थनाविषयः। (प्रकाशम्) सखि पश्यैनं वियन्मध्यवर्तिनं भगवन्तं कुमुदिनीनायकम्।

कर्णाटकी—अहो निशीथकल्पा हि रजनी। तदत्रैवाधीश्वर-स्यागमनं परिपालयावः।

संयोगिता—(स्वगतम्) कथमद्यापि न श्रद्दधाति विरहकातरं मे हृदयम्। (प्रकाशम्) अपि त्वया सुगृहीतः संकेतः।

कर्णाटकी—सखि नास्त्यत्र शंकावसरः। यदसौ

अनुचरपदमप्युपेत्य सम्राड्
निवसति भीरु तवेह संगमोत्कः।
निजकररुचिरां करिष्यति त्वां
हिमकरवच्च तमस्विनीं प्रसन्नाम् ॥ २॥

संयोगिता—(सनिःश्वासम्) अयि अतीतः खलु संकेतकालः।

कर्णाटकी—सखि अपरिचितप्रदेशसंक्रमणे तु भवत्येव संकेत-व्यत्ययः।

संयोगिता—(सावेगम्) आवां तावत्प्रतिष्ठावहे तमन्वेष्टुम्। यतः

अनुचरेति। हे भीरु तव संगमोत्कः सम्राडनुचरपदमप्युपेत्येह निवसति। स च त्वां तमस्विनीं तमोगुणाभिभूतां रात्रीं वा हिमकरवत् चन्द्रवत् निजैः करैः किरणै रुचिरां द्योतमानां पक्षे निजकरेण स्वहस्तेन यत्तव पाणिग्रहणं तेन रुचिरां विराजमानां निजकररुचिरामत एव प्रसन्नां करिष्यति। पुष्पिताग्रावृत्तम्।

अयि अतीत इति। अत्र विमर्शसंध्यारम्भः। तदुक्तं दर्पणे—'यत्र मुख्यफलोपाय उद्भिन्नो गर्भतोऽधिकः। शापाद्यैः सान्तरायश्च स विमर्श इति स्मृतः॥' इति।

प्रियतममुपलभ्य संनिकृष्टं
न हि हृदयं सखि विन्दते धृतिं मे ।
मृगसलिलनितान्तपीडितः किं
त्वरितमुपैति समीक्ष्य नोदपानम् ॥ ३ ॥

कर्णाटकी—अयि क्षणं तावद्धैर्यावष्टम्भं कुरु । यावत् सकलसंशयोच्छेदि भवेत्तव प्रियसंनिधानम् ।

संयोगिता—एवं परिणतपरितापास्तु बहवो मे व्यतीताः क्षणाः । तदधुना

व्याहारे ते दूतिकायाश्च सूक्तौ
स्निग्धे तस्मिंश्चाटुवादे प्रियस्य ।
सद्यो हित्वाप्याली विश्वासयोगं
निष्ठाशून्यं भ्राम्यतीदं मनो मे ॥ ४ ॥

अयि पश्यैष दिल्लीश्वरोऽपि

संप्राप्याहं कथमपि रहः सान्त्वयिष्ये प्रिये त्वा-
मित्येवं मां वचननिपुणः किं प्रतिश्रुत्य कान्तः ।

प्रियतममिति । हे सखि प्रियतमं पृथ्वीराजं संनिकृष्टं समीपमुपलभ्य ज्ञात्वा मे हृदयं धृतिं न विन्दते धैर्यं नावलम्बत इत्यर्थः । मृगसलिलेन मृगतृष्णिकया नितान्तमत्यन्तं पीडित उदपानं जलाशयं समीक्ष्य त्वरितं नोपैति किम् । अपि तूपैतीत्यर्थः । अतस्तमन्वेष्टुं प्रतिष्ठावह इति पूर्वेण संबन्धः । अत्रौत्सुक्याख्यो व्यभिचारिभावः । पुष्पिताग्रावृत्तम् ।

व्याहार इति । हे आलि इदं मे मनस्ते व्याहारे वचने दूतिकाया मदनिकायाश्च सूक्तौ तस्मिन् प्रियस्य पृथ्वीराजस्य च स्निग्धे चाटुवादे—'अयमागतः प्रिये तव०'—इति प्रियवचसि सद्यो विश्वासयोगं हित्वा त्यक्त्वा निष्ठाशून्यं निरालम्बं भ्राम्यति । शालिनीवृत्तम् ।

संप्राप्येति । अहं रहः कथमपि महता प्रयत्नेन समागत्य हे प्रिय त्वां सान्त्वयिष्य इति वचननिपुणः कान्तो मामेव प्रतिश्रुत्य—मदनिकाद्वारेत्यनुसन्धेयम्—

नैवायातो गमयति न वा किं स्वकीयां प्रवृत्ति-
माशाबन्धप्रधृतहृदयं हाऽवलम्बं जहाति ॥ ५ ॥

(इति मूर्च्छति)

कर्णाटकी—सखि समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

संयोगिता—(संज्ञां लब्ध्वा) अयि
यश्चेतनां जडयति श्लथयत्यथाङ्गं
दृष्टिं करोति सहसा तमसाऽभिभूताम् ।
मथ्नाति यश्च विरहव्यथितं मनो मे
कोऽयं पुनः समुदितः प्रबलो विकारः ॥ ६ ॥

कर्णाटकी—(स्वगतम्) अहो कष्टां दशां प्रापितेयं मदनहतकेन। (प्रकाशम्) प्रियसखि त्वं तावत्क्षणं शय्यामारुह्य विनोदय प्रजागर-विक्लवमात्मानम् ।

संयोगिता—सखि न मे उन्निद्रायाः कुसुमशय्यापि संतापं शमयति । यावत्प्रासादपृष्ठे कौमुद्यामात्मानं विनोदयामि । (इति सख्या सहारोहति)

(आरुह्य वातस्पर्शमभिनीय) अहो दक्षिणानिल त्वमेक एव सर्वत्र सुलभसंचारः । तन्मन्दभाग्याया शृणु मेऽभ्यर्थनाम् ।

नैवायातो न वा स्वकीयां प्रवृत्तिं वार्तां गमयति ज्ञापयति । हा इति खेदे आशाबन्धेन प्रधृतं हृदयमवलम्बं जहाति धैर्यं मुञ्चतीत्यर्थः । अत्र विरहोत्कण्ठिता-नायिका । तदुक्तं दर्पणे—' आगन्तुं कृतचित्तोऽपि दैवान्नायाति यत्प्रियः । तदनागमदुःखार्ता विरहोत्कण्ठिता तु सा ॥ ' इति । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ।

यश्चेतनामिति । अयि कोऽयं पुनः प्रबलो विकारः समुदितः संजातो यश्चेतनां जडयत्यथ चाङ्गं शरीरं श्लथयति दृष्टिं च सहसा तमसाऽन्धकारेणाभि-भूतां करोति यश्च विरहेण व्यथितं पीडितं मे मनो मथ्नाति । वसन्ततिलकावृत्तम् ।

मन्दस्त्वं बहुवल्लभोऽप्यविरतं दूरादुपेत्य प्रियाः
स्नेहादानन्दयसीत्थमासुकुलिता एकान्तभोगी लताः ।
अद्य त्वं कुरु बन्धुकृत्यमिति मे प्राणेश्वरं संदिशन्
नाथे त्वय्यपि सीदति प्रणयिनी तत्किं तवात्रोचितम् ॥७॥

कर्णाटकी—(स्वगतम्) नितान्तमाक्रान्तेयं कुसुमसायकेनातच्छन्दानुरोधेनैवात्र प्रतिपत्तिरुचिता । (प्रकाशम्) अयि सकृत्प्रार्थितोऽपि जात एव ते संदेशहरोऽयं दक्षिणानिलः ।

संयोगिता—अत एवापादितोऽयं स्वसहायतां तत्सौजन्यतुष्टेन वसन्तसखेन ।

कर्णाटका—अथ किम् ।

संयोगिता—(निश्वस्य) अपि तातापकृत्यादसौ विनिवृत्तो भवेत् । (ऊर्ध्वं विलोक्य) अयि रजनीरमण

रे मां कथं व्यथयसि क्षपिताङ्गयष्टिं
ज्योत्स्नान्तरे कुमुदिनीश कुरु प्रलीनाम् ।

मन्दस्त्वमिति । त्वं मन्दोऽपि बहुवल्लभोऽपि दूरादविरतं सततमुपेत्येत्थमासुकुलिताः प्रिया लतारूपा एकान्तभोगी सन्नन्दयसि । अतस्त्वं–' त्वयि नाथे सत्यपि ते प्रणयिनी सीदति तत्किं तवात्रोचितमस्ति ' – इति प्राणेश्वरं संदिशन्नद्य मे मम बन्धुकृत्यं कुरु । अत्रोन्मादाख्य सप्तमी कामदशा । तदुक्तं दर्पणे-' उन्मादश्चापरिच्छेदश्चेतनाचेतनेष्वपि । अलक्ष्यवाक्प्रलापः स्याच्चेतसो भ्रमणाद् भृशम् ॥' इति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

अपि तातापकृत्यादिति । अत्र शङ्काख्यं संध्यङ्गम् – ' परक्रीयात्मदोषाद्यैः शङ्काऽनर्थस्य तर्कणम् । ' इति ।

रे मां कथमिति । हे कुमुदिनीश चन्द्र क्षपिता क्षयं प्रापिता अङ्गयष्टिरिवाङ्गयष्टिर्यस्यास्तां कथं व्यथयसि । त्वं मां ज्योत्स्नान्तरे कौमुदीमध्ये प्रलीनां कुरु । अतो भाग्यवशात् प्रासादपृष्ठे ज्योत्स्नारूपेण चरन्ती प्राणेश्वरस्य पृथ्वीराजस्य प्रणयपात्रं भवेयम् । वसन्ततिलकावृत्तम् ।

प्रासादपृष्ठमपि भाग्यवशाच्चरन्ती
प्राणेश्वरप्रणयपात्रमतो भवेयम् ॥ ८ ॥

कर्णाटकी—प्रियसखि न युक्तं मिथ्यातर्केणैवमात्मानमवसादयितुम् । यतः

त्वामात्मनः प्रियतमामपहाय सम्राड्
देशान्तरप्रवसनाभिरुचिः कथं स्यात् ।
त्यक्ता श्रुता किमयि वारिधरेण पूर्वं
विद्युल्लता निजरसाश्रयिणी कदाचित् ॥ ९ ॥

संयोगिता—न मा समादधति ते मधुरोक्तयः । तच्छृणु मे चरमामभ्यर्थनाम् ।

कथमपि बलादेवंप्रायं धृतं हतजीवितं
सखि परमतो जाने नाहं भविष्यति तस्य किम् ।
विरहविकलं यावद्देहं न मुञ्चति मारुतो
हृदयरमणं स्निग्धे तावत्तमानय मेऽन्तिकम् ॥ १० ॥

(नेपथ्ये पदसंचारध्वनिः)

(आकर्ण्य ससंभ्रमम्) अयि पुरस्तात्पदक्रम इवोपश्रूयते । यावदवलोकयावः ।

(इति मन्दं परिक्रामतः)

त्वामात्मन इति । आत्मनः प्रियतमां त्वामपहाय त्यक्त्वा सम्राडन्यो देशो देशान्तरं तत्र प्रवसने प्रवासेऽभिरुचिर्यस्य तादृशः कथं स्यात् । अयि वारिधरेण मेघेन निजो यो रसो जलमाश्रयोऽस्या सा विद्युल्लता कदाचित् पूर्वं त्यक्ता श्रुता किम् । अत्रापि जलधरच्छद्मा पृथ्वीराजो विद्युल्लतारूपां निजो रसः प्रेम तदाश्रयिणीं त्वां त्यक्त्वा देशान्तरं न हि गच्छेदिति श्लेषेण सूच्यते । अत्र दृष्टान्तालङ्कारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ।

कथमपीति । हे सखि मया कथमपि बलादेवंप्रायं प्रायेणैतादृशं हतजीवितं धृतम् । अतः परं तस्य जीवितस्य किं भविष्यति तदहं न जाने । हे स्निग्धे मारुतः प्राणाख्यो विरहविकलं देहं यावन्न मुञ्चति तावत्तं हृदयरमणं मे ममान्तिकं समीपमानय । हरिणीवृत्तम् ।

(ततः प्रविशत्यश्वारूढः पृथ्वीराजः)

पृथ्वीराजः—(पुरतो विलोक्य स्वगतम्) अहो एष तु राजकुलावासयोग्यः प्रासादः। (अश्वादवतीर्य परिक्रम्य च) श्रुतं हि मया चारमुखेन यदत्रकुत्रचिदवरुद्धा तिष्ठति मे प्राणेश्वरी। कदाचिदत्रैव सोपलभ्येत। (पुनः परिक्रम्य) अहो समन्ततः पिहितान्येव द्वाराणि। गाढनिद्राक्रान्तश्च लक्ष्यते रक्षकगणः।

संयोगिता—(वामाक्षिस्पन्दनं सूचयित्वा स्वगतम्) अहो सर्वथा परिघूर्णेऽपि मनसि कोऽयमकाण्ड एवोत्सवः।

पृथ्वीराजः—(ऊर्ध्वं विलोक्य) अहो निशीथेऽपि केयमुपरिस्थिता दृश्यते।

किं स्यादेषा हिमकरकला चञ्चलत्वं कुतोऽस्या
विद्युल्लेखा वियति विमले नाऽपि संभाव्यते वै।
मन्ये त्वेवं मनसिजरुजा तप्तगात्री प्रिया मे
प्रासादेऽस्मिन्विरहविकला संचरत्येव तन्वी ॥ ११ ॥

संयोगिता—(अधो विलोक्य परिवृत्य च) इत इतः प्रियसखि।

पृथ्वीराजः—(साश्चर्यम्) अहो न्वियमेकपदे

प्रसादयन्ती नयने कृशाङ्गी
क्व विच्युता लोचनकौमुदी मे।

किं स्यादिति। किमेषा हिमकरकला स्यात्। अस्याश्चञ्चलत्वं कुतः संभवति। किमेषा विद्युल्लेखा स्यात्। विमले मेघरहिते वियत्याकाशे वै निश्चयेन सापि न संभाव्यते। अतस्त्वहं विरहविकला मनसिजरुजा तप्तगात्री मे तन्वी प्रियाऽस्मिन्प्रासादे संचरत्येवेवं मन्ये। अत्र निश्चयालङ्कारः। मन्दाक्रान्तावृत्तम्। इत आरभ्य संभोगशृङ्गारः। तदुक्तं दर्पणे—' दर्शनस्पर्शनादीनि निषेवेते विलासिनौ। यत्रानुरक्तावन्योऽन्यं संभोगोऽयमुदाहृतः॥ ' इति।

प्रसादयन्तीति। नयने प्रसादयन्ती मे लोचनयोः कौमुदी कृशाङ्गी क्व विच्युता गता। हन्तेति हर्षे दिष्ट्या सखी द्वितीया यस्याः सा उपरि विस्फुरन्ती द्योतमाना पुनः समागता। उपजातिवृत्तम्।

(सहर्षम्)

दिष्ट्या पुनर्हन्त समागतेयं
सखिद्वितीयोपरि विस्फुरन्ती ॥ १२ ॥

कर्णाटकी—अयि त्वत्पदानुगाऽत्रैवाभिवृत्तास्मि । (अधो विलोक्य) एष तु साक्षाद् देव एव ।

संयोगिता—हन्त भो उज्जीविता ते सहचरी ।

कर्णाटकी—सखि तिष्ठ । यावत्तमधीश्वरमानयामि ।

(इति सोपानमार्गमवतरति)

पृथ्वीराजः—(प्रकाशम्) अये कथं कर्णाटकी । सा त्वित एवाभिवर्तते ।

संयोगिता—(स्वगतम्) अहो मम पुनः

सकृत्प्रियस्यैवमकाण्डदर्शनं
निर्वापयत्यात्ययिकीं मनोरुजम् ।
मन्ये नितान्तं भुवि सैव धन्या
स्वप्नेऽपि यस्या न हि विप्रलम्भः ॥ १३ ॥

कर्णाटकी—(प्रासादपृष्ठतोऽवतीर्य शनैश्च द्वारमपावृत्य) देव तूष्णीं मामनुसर ।

(इति सोपानमारोहयति)

कर्णाटकी—(आरुह्य) अधीश्वर एषा मे प्रियसखी भवन्तमेव प्रतिपालयन्ती तिष्ठति ।

संयोगिता—(ससंभ्रमलज्जम्) स्वागतं दिल्लीश्वरस्य ।

(इत्यधोमुखी तिष्ठति)

सकृदिति । प्रियस्यैवं सकृदकाण्डदर्शनमात्ययिकीं प्राणान्तिकां मनोरुजं निर्वापयति शमयति । यस्याः स्वप्नेऽपि विप्रलम्भः प्रियवियोगो न हि वर्तते सैव भुवि नितान्तं धन्येति मन्ये ।

पृथ्वीराजः—राजपुत्रि अलमुपचारैः।

(निपुणं निर्वर्ण्य)

प्रतप्यमानावयवा किलैव-
मुपेक्षिता मूढधिया मया त्वम्।
नैष्ठुर्यमेतत्कृपया क्षमस्व
वितीर्य मे प्रेमभरं कटाक्षम् ॥ १४ ॥

संयोगिता—(सलज्जम्) नार्हत्येवमात्मानमधिक्षेप्तुं लोकनाथः। ममैव मन्दभाग्यादीदृशीमवस्थामापन्नाहं पुनरुज्जीविता प्रियदर्शनेन।

कथमपि विधृतं मनोनुरागा-
त्त्वयि मम जीवितमन्तमभ्युपेतम्।
तव वदनविलोकनोत्सवेन
स्वयमपि तन्नवतां पुनः प्रयातम् ॥ १५ ॥

(नेपथ्याभिमुखमवलोक्य)

अयि वसन्तिके समानय सत्कारसंभारान्।

पृथ्वीराजः—कृशाङ्गि अलमायासेन।

प्रेमाकुलापाङ्गविलोकनेन
मनोज्ञया कोमलया गिरा च।
चिरप्रमत्तोऽप्यनुकम्पया पुनः
सुसत्कृतोऽयं प्रणयी जनस्ते ॥ १६ ॥

(प्रविश्य)

वासन्तिका—यथाज्ञापयति भर्तृदारिका।

प्रतप्यमानेति । अत्र प्रार्थनाख्यं संध्यङ्गम् ‘ रतिहर्षोत्सवानां तु प्रार्थनं प्रार्थना भवेत्। ’ इति।

कथमपीति । अन्तमभ्युपेतं विनाशोन्मुखं मम जीवितं त्वयि मनोऽनुरागात् कथमपि बलाद्विधृतम्। तव वदनविलोकनमेवोत्सवस्तेन पुनस्तत्स्वयमपि नवतां प्रयातम्। पुष्पिताग्रावृत्तम्।

(इति विवाहसंभारान्समर्प्य निष्क्रामति)

संयोगिता—(सविस्मयम्) हला कर्णाटकि किमिदमुपनीतम् ।

कर्णाटकी—सखि अत्र त्वेषैव सत्क्रिया । अलंकुरुतां प्रियसख्यधीश्वरश्चेदं वरासनम् ।

(इति तावुपवेश्य ति हस्तयोश्चोभयोर्विवाहसूत्रं बध्नाति)

कर्णाटकी—(विवाहकङ्कणैः संयोगितामलङ्कृत्य) सखि अर्पयैनां वरमालामधीश्वराय । (इति मालामर्पयति नेपथ्ये वीणावादनम्)

संयोगिता—(सलज्जास्मितम्) भगवन् कुसुमायुध
प्रागेव यत्र प्रणयप्रवृत्तं
मनः श्रितं पुण्यगुणानुबन्धम् ।
पुरो लसन्तं हृदयाधिवासं
सर्वात्मना तं समुपाश्रयेऽहम् ॥ १७ ॥

(इति वरस्रजमारोपयति)

पृथ्वीराजः—(स्वगतम्) दिष्ट्या खल्वहमद्य स्त्रीरत्नयोगेनाखण्डैश्वर्यभाक् संवृत्तः । (प्रकाशम्) प्रिये स्वीकृत्येमामङ्गुलीमुद्रामनुगृहाण ते स्वजनम् ।

(इत्यर्पयति)

संयोगिता—भवतु सर्वदा मे हृदयसंनिहिता मुक्तावलिमध्यमणिपदमलङ्कुर्वाणैषा प्रियमुद्रा ।

(इति मुक्तावल्या योजयति)

स्निग्धे अद्य खलु सनाथा संवृत्ता ते प्रियसखी ।

कर्णाटकी—महानेषोऽनुग्रहः शरणोन्मुखानां शरण्यस्य दिल्लीश्वरस्य । अयि तिष्ठ तावन्मुहूर्तम् । यावदानयाम्यन्तर्गृहान्मधुपूर्णं चषकम् ।

(इति निष्क्रान्ता)

पृथ्वीराजः—अयि जीवितेश्वरि अत्र तु त्वमेव मे शरण्या । यतः

मनसिजविशिखाहतं प्रिये मां
पुनरपि जीवयसि त्वमीक्षणाभ्याम् ।
हिमकरकरतापितान्तरङ्गं
सुखयसि चेन्दुमुखि स्वयं कराभ्याम् ॥ १८ ॥

(इति चुम्बितुमिच्छति)

संयोगिता—नाथ रक्ष विनयम् । (इति वारयति) एषा प्रत्युपागता चषकहस्ता मे प्रियसखी ।

(प्रविश्य)

कर्णाटकी—अयि निवेदय ते हृदयाधीश्वरायेदं श्रमविनोदक्षमं चषकम् । (इति मधुपूर्णं सुवर्णचषकमर्पयति)

संयोगिता—(आदाय सलज्जम्) अङ्गीकरोत्वार्यपुत्रः ।

(इति अर्पयति)

पृथ्वीराजः—प्रिये

आप्यायितस्ते नवपल्लवाधर-
श्रितेन पीयूषरसेन कामिनि ।
कथं भवेयं मधुपानलालसः
किमाप्तकामस्य हि दृश्यते स्पृहा ॥ १९ ॥

मनसिजेति । हे प्रिये मनसिजस्य विशिखैर्बाणैराहतं हतप्रायं मां त्वमीक्षणाभ्यां स्निग्धदृष्टिपातेन जीवयसि । च हे इन्दुमुखि हिमकरस्य चन्द्रस्य करैः किरणैस्तापितमन्तरङ्गं मनो यस्य तं स्वयं कराभ्यां वरमालारोपणनिमित्तकरस्पर्शेन सुखयसि । पुष्पिताग्रावृत्तम् ।

आप्यायित इति । हे कामिनि ते तव नवश्चासौ पल्लवश्च स इवाधरस्तं श्रितेन पीयूषरसनामृतरसेनाप्यायितः परितर्पितो मधुपाने लालसा स्पृहा यस्य तादृशः कथं भवेयम् । हि यत आप्तकामस्य स्पृहा दृश्यते किम् । न दृश्यत इत्यर्थः । अत्रार्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । उपजातिवृत्तम् ।

अथवा

नवं मृगाङ्कप्रतिमाङ्कशीतलं
प्रियाङ्गुलीस्पर्शगुणान्वितं मधु ।
स्मितेन चैवं प्रणयप्रसारितं
प्रकाममास्वादयतीह धन्यः ॥ २० ॥

तत्सानन्दं स्वीकरोमि । (इत्यादाय पीत्वा सावशेषं चषकं संयोगितायै समर्पयति)

संयोगिता—(निपीय) अहो मे सौभाग्यम् । यतः

दूरादुपेत्यालि मदन्तिकं स्वयं
संतर्प्य चैवं मधुरोक्तिभिः प्रियः ।
करिष्यतीत्थं मधुपानभागिनीं
स्वप्नेऽपि नासीन्मम सा प्रतीतिः ॥ २१ ॥

कर्णाटकी—(स्वगतम्) अहो परस्परानुरागद्रवीभूतान् घटयतोऽनङ्गस्य कृतकृत्यता । (प्रकाशम्) सखि एतां ताम्बूलवीटिं ते वल्लभाय समर्पय ।

संयोगिता—(तथा कृत्वा) स्निग्धे त्वमेवासि मम सौभाग्यदेवता। तद् गृहाणैनां मुक्तावलिं मया प्रेम्णोपहारीकृताम् ।

नवमिति । मृगाङ्कस्य चन्द्रस्य प्रतिमायाः प्रतिबिम्बस्याङ्कश्चिह्नं यस्मिंस्तच्च शीतलं च प्रियाया अङ्गुलीनां स्पर्श एव गुणस्तेनान्वितं युक्तं स्मितेन चैवं प्रणयेन प्रसारितं नवं मधु इह भुवि धन्यः प्रकामं यथेष्टमास्वादयति । वंशस्थवृत्तम् ॥

तद् गृहाणेति । अत्र मुक्तावलीसमर्पणेनैकान्तसमागमाभिलाषस्य प्रदर्शितत्वान्मनोरथाख्यं लक्षणम् । 'मनोरथस्त्वभिप्रायस्योक्तिर्भङ्ग्यन्तरेण यत् ।' इत्युक्तत्वात् ।

कर्णाटकी—(सस्मितमादाय) अधीश्वर एतच्छयनगृहम् । तद्विश्राम्यतु चिरप्रवासजनितश्रमविनोदार्थम् । सखि त्वमपि तावदाह्लादय वीणागानेनाधीश्वरम् ।

संयोगिता—इत इत आर्यपुत्रः। (इति पृथ्वीराजेन सह निष्क्रान्ता)

कर्णाटकी—दिष्ट्याद्य संपन्नं मे पूर्वभर्तुः प्रियसख्याश्चामीप्सिततमम्। यतः

अनन्यभावेन सखीं प्रपन्ना-
मधीश्वरं तुल्यगुणानुरागम् ।
संयोज्य तां संप्रति तेन भर्त्रा
ममान्तरात्मा परितृप्तिमेति ॥ २२ ॥

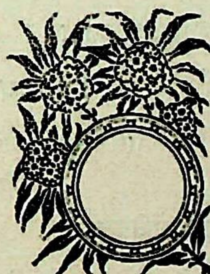
(ऊर्ध्वं विलोक्य) अहो अतीतप्राया हि रजनी । यावदहमपि शयनमारोहामि ।

(इति निष्क्रान्ता)

समाप्तोऽयं प्रियसमागमनामा पञ्चमोऽङ्कः ।

अनन्यभावेनेति । तुल्यो गुणानुरागौ यस्य तमधीश्वरमनन्यभावेन प्रपन्नां प्राप्तां तां सखीं संप्रति तेन भर्त्रा संयोज्य ममान्तरात्मा चेतः परितृप्तिमेति । उपजातिवृत्तम् ।

इति श्रीसंयोगितास्वयंवरटीकायां सर्वाङ्गद्योतन्यां प्रियसमागमनामा पञ्चमोऽङ्कः समाप्तः ।

अथ

षष्ठोऽङ्कः

(ततः प्रविशति लवङ्गिका मालिनी च)

मालिनी—अहो लवङ्गिका । (परितो विलोक्य) क्व गता रक्षपालाः ।

लवङ्गिका—अये किमनभिज्ञेव मां पृच्छसि ।

मालिनी—प्रातरुत्थाय ग्रामान्तरं प्रस्थिताऽहं किमपि न जाने ।

लवङ्गिका—अयि जातमभीष्टं भर्तृदारिकायाः ।

मालिनी—अप्यभिनन्दितोऽस्या मनोरथो महाराजेन ।

लवङ्गिका—असंभाव्यमेवैतत् । किंतु समागतोऽत्र सम्राड् पृथ्वीपतिः ।

मालिनी—(ससंभ्रमम्) अरे किं ब्रवीषि ।

लवङ्गिका—प्रच्छन्नं प्रविष्टेन तेन संगताऽस्मद्भर्तृदारिका । ततश्च किलकिलाध्वनिमुपश्रुत्य प्रयाणाभिमुखेन तेनैकाकिना निहताः सर्वेऽप्यवरोधकारिणो रक्षपालाः ।

मालिनी—(ससाध्वसम्) तत्का गतिरस्माकमत्र निर्जने प्रदेशे ।

लवङ्गिका—मूढे समाश्वसिहि । स एवास्माकं रक्षिता ।

मालिनी—सत्वितः प्रयात इति त्वयैव भणितम् ।

लवङ्गिका—परंतु प्रणयसूत्रग्रथितस्य तस्य महानुभावस्य पुनरागमनं प्रतीक्ष्यते ।

मालिनी—क्व पुनरस्मद्भर्तृदारिका ।

लवङ्गिका—(उपरि निर्दिश्य) अयि पश्य । उपर्यलिन्दस्थितैषा सखीद्वितीयाऽस्मद्भर्तृदारिकाऽपि तमेव प्रतिपालयति । यावत्तत्रैव गच्छावः । (इति निष्क्रान्ते)

इति प्रवेशकः ।

प्रवेशक इति । तल्लक्षणमुक्तं दर्पणे–‘ प्रवेशकोऽनुदात्तोक्त्या नीचपात्रप्रयोजितः । अङ्कद्वयान्तर्विज्ञेयः शेषं विष्कम्भके यथा ’ इति ।

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टा संयोगिता)

संयोगिता—कथमद्यापि नोपतिष्ठत्यार्यपुत्रः । अयि

वाते निश्चलतां गते सविहगं जातं वनं निःस्वनं
सोऽयं चापि विराजते कुमुदिनीकान्तो विमन्मध्यगः ।
नैराश्यं समुपाश्रितो निजजनः स्वापाकुलो मन्थरो
मुक्ताहारमणिर्न किं तदपि मे हृद्देशमाश्लिष्यति ॥१॥

कर्णाटकी—प्रियसखि न हि स्वच्छन्दविहारिणो लोकनाथाः । तथा च

कथं स सम्राड् रिपुवाहिनीवृत-
स्त्वाविर्भवेत्ते नियमेन सन्निधौ ।
न वै स्वयं प्रावृषि मेघसंवृतः
स्फुटं सदा तिग्मरुचिः प्रकाशते ॥ २ ॥

संयोगिता—स्निग्धे प्रियसमागमसुखरसास्वादाविदुरं तु मे हृदयमतितरां विरहासहिष्णु संवृत्तम् । यतः

यस्या मे प्रियसंगमे क्षण इव स्निग्धे त्रियामा गता
सैवाहं क्षपितुं क्षणं विरहिणी नैवास्म्यलं विक्लवा ।

कथं स इति । रिपोर्वाहिनी सेना तया वृत आवृतस्तु स सम्राट् पृथ्वीराजस्त तव सन्निधौ कथं नियमेन संकेतानुसारेणाविर्भवेत् । प्रावृषि वर्षागमे मेघैः संवृतस्तिग्मरुचिः सूर्यः सदा वै निश्चयेन स्वयं स्फुटं न प्रकाशते । अत्र दृष्टान्तालङ्कारः । उपजातिवृत्तम् ।

यस्या म इति । हे स्निग्धे यस्या मे प्रियस्य पृथ्वीराजस्य संगमे त्रियामा रात्रिः क्षण इव गता सैवाहं विरहिणी तेन वियुक्ताऽत एव विक्लवा दुःखिता क्षणं क्षपितुं नैवालं समर्थाऽस्मि । हे आलि मम सुभगो रोषाद्वा मे

रोषाद्वाऽविनयान्ममालि सुभगो दुर्दैवतो मेऽथवा
नायातः किमिवेति तर्कविकलं चेतः स्वयं ताम्यति ॥३॥
(इति निःश्वसिति)

कर्णाटकी—(स्वगतम्) अहो उन्मत्तेवासंबद्धप्रलापिनीयं मया कथमाश्वासनीया। (प्रकाशम्) अयि भीरु

त्वदर्थमेवं प्रतिपद्य साहसं
प्रत्यर्थिमध्ये विचरन् सुगुप्तः।
प्रजागरैः किं कृशतामुपेत-
स्त्वया न दृष्टः सखि सार्वभौमः ॥४॥

संयोगिता—(सनिःश्वासं साशङ्कम्) किं नु खल्वेष स्वप्नप्रत्ययः स्यात्। अथवा

मामाश्लिष्य चिरं प्रसन्नवदनः प्रेम्णा सुधासूक्तिभि-
श्चाराध्याङ्कगतां विहाय किमिति प्रेयान्मनोवल्लभः।
सैषा त्वं स सखीजनः पुनरयं तच्चापि शय्यागृहं
सर्वं प्रागिव सुस्थितं प्रियतमस्त्वेको न दृग्गोचरः ॥५॥

कर्णाटकी—सखि किमेवं भ्रान्तासि।

आच्छिद्य मे हस्तगतां स्मितदृशा
ताम्बूलवीटिं सुभगाय दत्त्वा।

ममाविनयादथवा माम दुर्दैवतो नायातः किमिवेति तर्कैः कल्पनाभिर्विकलं दुःखितं चेतः स्वयं ताम्यत्यवसीदति। अत्र विरहोत्कण्ठितानायिका। तर्काख्यश्च व्यभिचारिभावः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्।

मामाश्लिष्येति। प्रसन्नवदनः प्रेम्णा मां चिरमाश्लिष्य तदङ्कगतां च सुधासूक्तिभिरमृततुल्यवचोभिराराध्याथ मनोवल्लभः प्रेयात् प्रतिष्ठेत किम्। सैषा त्वं पुनः सोऽयं सखीजनस्तदपि तदेव च शय्यागृहमस्ति। सर्वं प्रागिव पूर्ववत् सुस्थितमस्ति। एकः प्रियतमस्तु दृग्गोचरो न वर्तते। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्।

स्वयं विसृष्टं पुनरागमाय तं
स्निग्धे कथं विस्मृतवत्यसि त्वम् ॥ ६ ॥

(नेपथ्येऽश्वखुराघातः)

(आकर्ण्य) अयि पश्यैनमवितथप्रतिज्ञमुपवनपदं प्रतिपन्नम्।

संयोगिता—(दूरं विलोक्य) अहो मृषैव मुषितास्मि विस्मृतिमापादयता विरहेण।

(ततः प्रविशति पृथ्वीराजः)

पृथ्वीराजः—प्रिये क्षमस्व मे विलम्बम्। अस्मत्प्रस्थानव्यवस्थितिव्यवसायिना मया विलङ्घितः खलु संकेतकालः।

संयोगिता—आर्यपुत्र तातापचारशङ्काव्याकुलं मे हृदयं तु तव संनिकर्ष एव धृतिं लभते। यतः

नियतमभियुता दिवा प्रियेण
विविधविलासरताऽपि चक्रवाकी।
निशि न हि सहते स्वकल्पितं सा
कमलदलान्तरिता तु तद्वियोगम् ॥ ७ ॥

पृथ्वीराजः—प्रिये एवमेतद्। यतः

आनन्दमात्रामनुभूय जन्तवो
जीवन्ति साक्षादिति लोकसिद्धम्।
जने तदानन्दपयोधितुल्ये
कथं वियुक्ते त्वसवो वसेयुः ॥ ८ ॥

नियतमिति। दिवा नियतं नियमेन प्रियेणाभियुता संयुक्ता विविधविलासरताऽपि चक्रवाकी निशि कमलस्य दलं पत्रं तेनान्तरिता वियुक्ता सा स्वकल्पितं तद्वियोगं प्रियवियोगं न हि सहते। पुष्पिताग्रावृत्तम्।

तत्प्रस्थानप्रवणा भवतु मे प्रियतमा।

संयोगिता—अनुगृहीताऽहमार्यपुत्रस्य मन्मनोरथानुरूपाध्यवसायेन।

कर्णाटकी—अधीश्वर भवतु तवेयं वाराङ्गनाच्छद्मना परिचरन्ती परिचारिकाऽपि पूर्ववत् त्वदनुग्रहभाजनम्।

पृथ्वीराजः—(सविस्मयम्) अहो छद्मशब्देन तु जनयासि मे कुतूहलम्।

कर्णाटकी—तत्तावच्छृणोत्वधीश्वरः। कर्णाटराजकुलप्रसूता खल्वहमुपश्रुत्य संगीताचार्येभ्यस्त्वद्गुणातिरेकं त्वयि बद्धानुरागा साक्षादुत्कृष्टकुलयोगं दुर्लभं मन्वाना छद्मरूपधरा

मधुकरी मधुकोशविनिर्गता
परिपतेत्सुमनोरसिका यथा।
अभिसरन्त्यतिदूरमहं तथा
प्रणयभाजनतां प्रिय ते गता ॥ ९ ॥

पृथ्वीराजः—अहो आश्चर्यम्।

तत्प्रस्थानप्रवणेति। अत्र निर्वहणसन्ध्यारम्भः। तदुक्तं दर्पणे—'बीजवन्तो मुखाद्यर्था विप्रकीर्णा यथायथम्। एकार्थमुपनीयन्ते यत्र निर्वहणं हि तत॥'—इति।

अहो छद्मशब्देनेति। अत्र पृथ्वीराजस्य विस्मयः स्थायिभावो रहस्यभेद उद्दीपनं कर्णाटक्या वचनमालम्बनमेवमत्राद्भुतो रसः। तदुक्तं दर्पणे—'कुर्यान्निर्वहणेऽद्भुतम्'—इति।

मधुकरीति। हे प्रिय मधुकोशविनिर्गता सुमनसां पुष्पाणां रसिका मधुकरी भ्रमरी यथा परिपतेत् परितो धावेत्तथ दूरमभिसरन्त्यहं ते तव प्रणयभाजनतां गता तव प्रेमपात्रमभवमित्यर्थः। द्रुतविलम्बितं वृत्तम्।

कर्णाटकी—तथा च

आजन्मनो नाथ वपुर्ममेदं
 दृढानुरागोन्मथितं मनश्च ।
त्वामाश्रिते ते तव चानुवर्तिनी
 पराभिमर्शाद्भवतः सुरक्षिते ॥ १० ॥

पृथ्वीराजः—अयि राजपुत्रि किमिदमुच्यते ।

कर्णाटकी—तथैव चाधीश्वरस्य मित्रमिति मया तोषितः संगतिप्रयोगमात्रेणामात्यः कयमाषः ।

पृथ्वीराजः—(सनिःश्वासम्) अहो धिङ् मेऽविमृश्यकारित्वम् ।

कर्णाटकी—केवलं दैवाधीने जगत्तन्त्रे नार्हत्येवमात्मानमाक्षेप्तुमधीश्वरः । ततः परमिहागत्य तवैव हितं समाचरन्त्या मया रक्षितेयं मे प्रियसखी—इति ।

पृथ्वीराजः—राजपुत्रि कथं प्रागेव नाविष्कृतं त्वयेदं निजाभिजनरहस्यम् ।

संयोगिता—अयि मत्तोऽपि गोपायितम् ।

कर्णाटकी—ननु समय एव रहस्यभेदोऽर्थाय कल्पते । अन्यथा त्वनर्थायैव ।

पृथ्वीराजः—राजपुत्रि अतः परं त्वमेव प्रपत्स्यसे मेऽन्तःपुराधिकारम् । तदद्यैव कवीश्वरेण सार्धं प्रयाहि सुगुप्तेन पथा दिल्लीनगरम् ।

कर्णाटकी—आमन्त्र्याधीश्वरं प्रियसखीं च तथा करिष्ये ।

कयमाष इति । अत्रेदमनुसन्धेयम् – ‘ एकदा मृगयाविहारार्थं गते पृथ्वीराजे कामपरवशः कयमाषः कर्णाटक्या भवनं जगाम । तस्यामेव रजन्यां निभृतं दिल्लीनगरमुपेत्य इच्छिनीकुमार्या मन्दिरं प्रविष्टेन पृथ्वीराजेन कर्णाटकीभवने कोऽयं महोत्सव इत्यनुयुक्तया तया सर्वं वृत्तजातं निवेदितम् । तदाकर्ण्यैव कुपितेन पृथ्वीराजेनासौ बाणेन निहतः–’ इति ।

पृथ्वीराजः—प्रिये प्रत्यासन्ना प्रयाणवेला । तदनुज्ञापय तं सखीजनम् ।

संयोगिता—प्रथमं तावदामन्त्रये ममोपवनसहायान् ।

(इति अन्तर्गृहात् सखीजनानुगताः सर्वे सोपानमार्गमवरोहन्ति)

(प्रासादाङ्गनमुपेत्य) अये

रम्या मे वनवासबन्धुतरवो नानालतालिङ्गिताः
स्निग्धे मे शुकसारिके च दयितालापे नितान्तं रते ।
वीणे मे मधुरस्वरानुरणनानन्दोर्मिमालावहे
यास्यन्तीं पतिमन्दिरं निजसखीं सर्वेऽनुजानन्तु माम् ॥ १९ ॥

अयि मालिनि त्वयि न्यासीकृतेष्वेतेषु सर्वथाऽवहिता भव ।

मालिनी—यदाज्ञापयति भर्तृदारिका ।

चातुरिका—सखि पश्य । एते खलु

विकीर्यमाणैः कुसुमैर्महीरुहाः
प्रियानुलापैः शुकसारिके पुनः ।

रम्या इति । नानाभिर्लताभिरालिङ्गिताः परिवृता रम्या मे वनवासस्य बन्धवश्च ते तरवश्च तत्संबुद्धौ, दयितस्य पृथ्वीराजस्यालापे मिथः संलापे नितान्तमतिमात्रं रते निरते मे स्निग्धे शुकसारिके, मधुराश्च ते स्वराश्च तेषामनुरणनेन च आनन्दस्तस्योर्मीणां तरङ्गाणां मालामावहतीति तत्संबुद्धौ मे वीणे, पतिमन्दिरं यास्यन्तीं मां सर्वेऽनुजानन्तु । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

विकीर्यमाणैरिति । हे मदिराक्षि मदिरेवाक्षिणी यस्याः सा तत्संबुद्धौ महीरुहा वृक्षा विकीर्यमाणैः कुसुमैः, पुनश्च शुकसारिके प्रियाश्च तेऽनुलापाश्च तैः, वीणा च स्वयं स्वरमूर्च्छनादिभिः, 'क्रमात्स्वराणां सप्तानामारोहश्चावरोहणम् । मूर्च्छनेत्युच्यते ग्रामस्था एताः सप्त सप्त च ॥' इति मूर्च्छनालक्षणम् । आदिशब्देन तानादीनां ग्रहणं ते तव मङ्गलं प्रतन्वते । वंशस्थवृत्तम् ।

स्वयं च वीणा स्वरमूर्च्छनादिभिः

प्रतन्वते ते मदिराक्षि मङ्गलम् ॥ १२ ॥

(तत आरोहत्यश्वं पृथ्वीराजः)

कर्णाटकी—अयि प्रतीक्षते त्वामश्वारूढोऽधीश्वरः ।

संयोगिता—अनुजानातु मां गमनाय प्रियः सखीजनः ।

सख्यः—का वयमनुज्ञातुम् । परं चास्त्येतदस्मदभ्यर्थनीयं यद्

अतुलरूपगुणान्वितविक्रमं

पतिमवाप्य मनोज्ञमधीश्वरम् ।

ललितनर्मरताऽपि निजं क्वचित्

स्मर वियोगविपन्नसखीजनम् ॥ १३ ॥

संयोगिता—अचिरेणैव यमुनाविहारभागिन्यो भविष्यन्ति मे प्रियवयस्याः ।

(इति पृथ्वीराजाङ्कमारोहति)

कर्णाटकी—अधीश्वर पश्य

प्रियसखीविरहव्यसनार्दितोऽ-

प्यभिमतार्थसमागमनन्दितः ।

विधृतबाष्पसमाकुललोचनोऽ

पि मुदितानन एष सखीजनः ॥ १४ ॥

प्रियसखीति। प्रियसख्या विरह एव व्यसनं तेनार्दितो दुःखितोऽप्यभिमतस्यार्थस्य पृथ्वीराजस्य समागमेन नन्दितः, विधृतानि बाष्पाण्यश्रूणि ययोस्ते च समाकुले च लोचने यस्य तादृशोऽपि मुदितं प्रसन्नमाननं यस्य स एष सखीजनो वर्तत इत्यर्थः । अत्र हर्षविषादयोर्युगपदाविर्भावाद्भावसन्धिः। तदुक्तं दर्पणे—'भावस्य शान्तावुदये संधिमिश्रितयोः क्रमात् । भावस्य शान्तिरुदयः संधिः शबलता मता ॥' इति । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ।

पृथ्वीराजः—अयि राजपुत्रि समेतु सखीजनो मम राजधानीं विवाहकौतुकावसरे ।

(इति प्रातिष्ठते)

कर्णाटकी—यथा दिशत्यधीश्वरः ।

सख्यः—उभयोर्मङ्गलमाशास्महे । (इति पुष्पाणि विकिरन्ति)

कर्णाटकी—पश्यतु सखीजनः ।

प्रजवतुरगकल्पितासनोऽयं
रिपुहितहेतिकिणाङ्किताङ्कलीनाम् ।
वरतनुमुपगुह्य तां नवोढां
धृतगिरिजाङ्गभवश्रियं दधाति ॥ १५ ॥

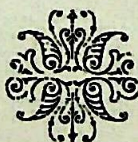
अहो निमेषमात्रेण दृष्टिपथमतिक्रान्तस्तुरंगमः । तदेत साधयामस्तावत् ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वाः)

इति समाप्तोऽयं संयोगिताहरणनामा षष्ठोऽङ्कः ।

प्रजवेति । प्रजवश्चासौ तुरगोऽश्वस्तस्मिन् कल्पितमासनं येन सोऽय रिपुभिर्हिताः प्रहिता या हेतयोऽस्त्राणि तासां किणैरङ्कितो योऽङ्कस्तस्मिन् लीनां तां नवोढां नवपरिणयां वरतनुं संयोगितामुपगुह्याश्लिष्य धृतं गिरिजायाः पार्वत्या अङ्गं येन स चासौ भवः शिवश्च तस्य श्रियं शोभां दधाति । अत्र निदर्शनालङ्कारः । पुष्पिताग्रावृत्तम्।

इति श्रीसंयोगितास्वयंवरटीकायां सर्वाङ्गविद्योतन्यां संयोगिताहरणनामा षष्ठोऽङ्कः समाप्तः ॥

अथ

सप्तमोऽङ्कः

(ततः प्रविशति रामगुरुपुरोहितश्चन्दश्च)

रामगुरुपुरोहितः—कवीश्वर स्थाने स्थानेऽवस्थापितानस्मत्सैनिकनिवहान्निर्भिद्यात्र संप्राप्त एष उन्मत्तः कनोजाधिपः कथमपि सान्त्वयितव्यः ।

चन्दः—संकल्पमात्राधीना हि सतामभिमतार्थसिद्धयः । तद्भगवतः कृपया जात एवासौ सर्वथाऽनुकूलः ।

रामगुरुपुरोहितः—(साश्चर्यम्) कथमिव ।

चन्दः—भगवन् प्रभूतबलक्षयेन तमापन्ननिर्वेदमुपश्रुत्योपयातोऽहं प्रभाते भगवतीमाराध्य तस्य शिबिरारामम् । तत्र च स्वयमेव सोऽभिनन्द्य ममानुनयामन्त्रणं स्वसुतोद्वाहप्रवणतामात्मन आवेदयत् ।

रामगुरुपुरोहितः—अहो प्रभवति सर्वत्रैव वाग्विभवो देवतानुग्रहशालिनां कवीश्वराणाम् । अप्यस्ति विदितमेतत्सार्वभौमस्य ।

चन्दः—भगवन् एषोऽहमुपसर्पामि श्रावयितुमिमं मङ्गलोदन्तं सार्वभौमम् ।

रामगुरुपुरोहितः—यावदहमप्यग्निकार्यं निर्वर्तयितुमग्निशरणमुपाश्रये ।

(इति निष्क्रान्तौ)

इति विष्कम्भकः ।

स्वसुतोद्वाहेति । अत्र निर्णयाख्यं संध्यङ्गम् । 'निर्णयः पुनरनुभूतार्थकथनम्'—इत्युक्तेः ।

श्रावयितुमिति । 'गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णौ'—इति सूत्रेण सार्वभौममित्यत्र द्वितीया ।

(ततः प्रविशत्यन्तर्वेश्मन्यवस्थितः पृथ्वीराजश्चन्दश्च)

पृथ्वीराजः—मित्र परितो निवेशिताशेषस्कन्धावारः कनोजाधिप उपरुध्यास्मानवतिष्ठते । तदत्र साम्नैवोपपन्नं प्रतिविधानम् ।

चन्दः—सार्वभौम दिष्ट्याऽभ्युदितस्ते मनोरथः ।

पृथ्वीराजः—(साश्चर्यम्) अहो किमुच्यते ।

चन्दः—निशामयतु सार्वभौमः । मयाऽनुनीतः कनोजेश्वरः स्वसुताया अनुरागातिरेकेण वीतामर्षः संवृत्तः ।

पृथ्वीराजः—असंभाव्यस्याप्यर्थस्यापादयिता प्रभवति सर्वत्रापि कविजनप्रभावः ।

चन्दः—सार्वभौम यत्सत्यम्

कार्यं त्वसंभाव्यमपि प्रकर्तुं
भर्तुः प्रभावात्प्रभवन्ति भृत्याः ।
रामस्य दूतत्वमुपेत्य तीर्णो
महोदधिर्वन्यवलीमुखेन ॥ १ ॥

पृथ्वीराजः—मित्र तथापि त्वद्योगात्सर्वत्रैवानायासेन भवति मे कार्यसिद्धिरिति तु प्रत्यक्षीक्रियते । अथ का वार्ता कनोजाधिपस्य ।

चन्दः—स तु स्वयमेवात्रोपागत्य कन्याप्रदानायोत्सहते ।

पृथ्वीराजः—(साश्चर्यम्) अहो भगवतो विधेर्विलसितम् ।

क्व सार्वभौमोच्चपदाभिपत्तिः
क्व मे कनोजाधिपाविप्रकारः ।

कार्यं त्विति । भर्तुः प्रभावाद् भृत्यास्त्वसंभाव्यमपि कार्यं प्रकर्तुं प्रभवन्ति समर्था भवन्ति । वने भवो वन्यः स चासौ वलीमुखो वानरश्च तेन रामस्य दूतत्वमुपेत्य महोदधिस्तीर्णः । अत्रार्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । उपजातिवृत्तम् ।

क्व सार्वभौमेति । सार्वभौमस्योच्चं यत्पदं तस्याभिपत्तिः संप्राप्तिः क्व । कनोजाधिपस्य जयचन्द्रस्य विप्रकारो विरोधः क्व । च तत्तनयाया अनुरागन

क चोद्वहस्तत्तनयानुरागज-
श्चित्रं बताहोऽस्तिविधेर्विधित्सितम् ॥ २ ॥

(प्रविश्य)

द्वारपालः—विजयतां देवः । सार्वभौमं द्रष्टुकामः सुमतिर्द्वारि तिष्ठति ।

पृथ्वीराजः—प्रवेशय कनोजाधिपमन्त्रिणम् ।

द्वारपालः—यथाज्ञापयति देवः ।

(इति निष्क्रान्तः)

(प्रविश्य)

सुमतिः—(समुदम्) वर्धतां सम्राड् दिल्लीश्वरो नवविवाहमङ्गलेन ।

पृथ्वीराजः—स्वागतं मन्त्रिवर्याय । अप्यनामयं कनोजनरपतेः ।

सुमतिः—अथ किम् । इच्छत्यसौ तु स्वयमेव सम्राजं समाजायतुं कन्याप्रदानेन । तदनुजानातु सार्वभौमः ।

पृथ्वीराजः—मन्त्रिन् सर्वथा मान्या एवास्माकं श्वशुरचरणाः । तदलङ्कुर्वन्त्वेते सपरिवारा अस्मत्सभामण्डपम् ।

सुमतिः—यथादिशति सार्वभौमः ।

(इति निष्क्रान्तः)

(नेपथ्ये)

वैतालिकः—विजयतां देवोऽभिनवविवाहमङ्गलेन ।

नवजलधरलीलानन्दनोत्तानपक्षा-
मुपवनलुलिताङ्गीं मानसावासलोलाम् ।

उद्वहो विवाहः क । अहो बतेत्याश्चर्ये विधेर्दैवस्य विधातुमिष्टं विधित्सितं चित्रं विचित्रमस्ति । अत्र विषमालङ्कारः । उपजातिवृत्तम् ।

नवजलधरेति । नवश्चासौ जलधरो मेघश्च तस्य लीलया यन्नन्दनमानन्दस्तेनोत्तानौ पक्षौ यस्यास्ताम् , उपवने लुलितं म्लानमङ्गं शरीरं यस्यास्ताम् ,

कमलदलनिलीनां राजहंसीमवाप्य
प्रमुदितवदनस्त्वं राजसे राजहंसः ॥ ३ ॥

पृथ्वीराजः—(आकर्ण्य) सत्यमिदानीमेव मया समुत्तीर्णश्चिन्ता-पारावारः ।

चन्दः—जातः खलु सभाप्रवेशसमयः । तदाज्ञापयतु गमनाय सार्वभौमः ।

पृथ्वीराजः—साधयतु कविवरः । अहमपि तावद्देव्या साकं यथासमयमुपतिष्ठे ।

चन्दः—तथा ।

(इति निष्क्रान्तः)

पृथ्वीराजः—कः कोऽत्र भोः ।

(प्रविश्य)

दौवारिकः—आज्ञापयतु देवः ।

पृथ्वीराजः—अन्तःपुरमार्गमादेशय ।

दौवारिकः—इत इतो देवः ।

(उभौ परिक्रामतः)

एतदन्तःपुरद्वारं प्रविशतु देवः । (इति निष्क्रान्तः)

(प्रविश्य)

पृथ्वीराजः—(संयोगितां निर्वर्ण्य) अहो अनभ्यस्तप्रवासवेदना-स्तिमिता मे प्रियतमा मञ्चावस्थितैव निद्राति ।

मानसे य आवासो निवासस्तदर्थं लोलां चञ्चलां कमलस्य दलं पत्रं तस्मिन् निलीनां राजहंसीमवाप्य प्रमुदितवदनो राजहंसस्त्वं राजसे शोभसे । अत्र रूपकाल-ङ्कारः । मालिनीवृत्तम् ।

दीर्घायासस्फुरितहृदया स्रंसमानाङ्गबन्धा
विस्रब्धं मे स्वपिति दयिता म्लानपद्मानेयम् ।
निर्वर्ण्यैनां दिनकरकरैराविलां चन्द्रलेखां
विन्देतेदं कथमिव धृतिं बोधितुं मानसं मे ॥ ४ ॥

तथापि सकलसंतापप्रशमनं तत्पितुः संदेशं श्रावयितुं तावत्सौम्येनोपचारेण तां प्रबोधयामि । अहो ममोपागमापहृतनिद्रा सा तु स्वयमेवोत्थिता ।

संयोगिता—(ससंभ्रमम्) आर्यपुत्र एतावता कालेनाद्यैव मे सुखं प्रवृत्ता निद्रा ।

पृथ्वीराजः—प्रिये समाहिता भव ।

त्वं मर्षिताऽमर्षणतातपादैः
सुखं स्वपीस्तत्र न विस्मयो मे ।
सख्यू रिपोर्वाऽपि मनोगतं यतः
स्वयं स्फुरत्येव निजान्तरात्मनि ॥ ५ ॥

संयोगिता—(साश्चर्यम्) अप्यनुकूलास्तातचरणाः ?

पृथ्वीराजः—न केवलमनुकूला अपि तु स्वयमेवास्मद्विवाहोत्सवायोत्कण्ठिताः ।

दीर्घायासेति । दीर्घश्चासावायासोऽध्वखेदश्च तेन स्फुरितं वेपमानं हृदयं यस्याः सा स्रंसमानोऽङ्गबन्धो यस्याः सा म्लानं यत्पद्मं तद्वदाननं यस्याः सेयं मे दयिता विस्रब्धं निःशङ्कं स्वपिति । दिनकरस्य सूर्यस्य करैः किरणैराविलामेनां चन्द्रलेखां निर्वर्ण्येदं मे मम मानसं तां बोधितुं-' बुधिर्बोधने ' इत्यस्य तुमुनन्तं रूपम् - कथमिव धृतिं विन्देत । अत्र श्रमाख्यो व्यभिचारिभावः - ' खेदो रत्यध्वगत्यादेः श्वासनिद्रादिकृच्छ्रमः - ' इत्युक्तत्वात् । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ।

सौम्येनोपचारेणेति । अत्र वात्स्यायनः - ' कुसुमसधर्माणो हि योषितः सुकुमारोपक्रमाः । ....तस्मात्साम्नैवोपचरेत् । ' इति ।

संयोगिता—(ससंमोदम्) आर्यपुत्र संप्रति परां निर्वृतिमधिरोहति मे हृदयम् ।

पृथ्वीराजः—प्रिये प्रत्यासन्नः सभाप्रवेशसमयः ।

संयोगिता—सज्जास्म्यहम् ।

पृथ्वीराजः—कः कोऽत्र भोः ।

(प्रविश्य)

दौवारिकः—विजयतां देवः । इत इतो भर्ता भट्टिनी च ।

(सर्वे परिक्रामन्ति)

एतत्सभागृहद्वारं प्रविशतु भर्ता भट्टिनी च ।

(इति निष्क्रान्तः)

(प्रविश्य)

पृथ्वीराजः—स्वागतं सभ्यवरेभ्यः ।

सभ्याः—(उत्थाय) विजयतां सम्राट् । विजयतां सम्राज्ञी ।

(इति सम्राजमनु सर्वे उपविशन्ति)

वीणिनौ—(वीणावाद्येन गायतः)

(आसावरीरागेण त्रितालेन गीयते ।)

भारतराजकुलेश कृपालो ॥
अनुपममाहिमगुणाऽऽनामाकर ।
रसमयसरितामयि रत्नाकर ।
कविवरवरदधनेश ॥ भारत० ॥ १ ॥

आसावरीति । तल्लक्षणमुक्तं लक्ष्यसंगीते—' भैरवीमेलसंजाता रागिण्यासावरी मता । नटभैरविमेलेऽपि गुणिभिः कैश्चिदीरिता ॥ आरोहे गनिहीनास्यादवरोहे समग्रका । मग्रहा धांशिका पान्ता द्वितीयप्रहरे दिने ॥ ' इति

भारतेति । अनुपमो महिमा येषां ते च ते गुणाश्च तेषामाकरस्तत्संबुद्धौ सुरपतेरिन्द्रस्य समितौ समायां विकासितो विक्रमो यस्य तत्संबुद्धौ । स्वर्विलासिनीनामप्सरसां लासिता उद्भासिता विभ्रमा येन तत्संबुद्धौ ।

सुरपतिसमितिविकासितविक्रम ।
स्वविलासिनीविलासितविभ्रम ।
अभयवरदकमलेश । भारत० ॥ २ ॥
निजजनपदपरिपालनदीक्षित ।
अशरणशरणमितीव सुवीक्षित ।
जीव चिरं भुवनेश । भारत० ॥ ३ ॥

रामगुरुपुरोहितः—पूर्वं तावदभिनन्द्यते परमोत्कर्षसंपत्त्या सार्वभौमः । यतः

कन्यां प्रदाय मुदितोऽद्य कनोजराजो
मित्रत्वमेति परिहृत्य निजं विरोधम् ।
एकातपत्रमवनेरतुलं प्रभुत्वं
सम्राट् चिरार्थितमहो त्वमथाभिपन्नः ॥ ६ ॥

पृथ्वीराजः—(सप्रश्रयम्) भगवन्, 'तस्य राजा मित्रं भवति द्विषन्तमपबाधते यस्यैवं विद्वान् ब्राह्मणो राष्ट्रगोपः पुरोहितः'—इति श्रुतिसिद्धेनैव भगवतो महिम्ना ममाप्तकामत्वम् ।

कन्हः—अथ संभावयतु सार्वभौमोऽस्मन्मान्यं कनोजाधीश्वरम् ।

पृथ्वीराजः—सभ्याः, अद्य खलु कनोजाधीश्वरस्य शाश्वतिकीं मैत्रीमभिलषन्

स्वागतेन गुरुतामुपयातं
तं नरेन्द्रमभिनन्द्य मुदाऽहम् ।

श्रुतिसिद्धेनेति । ऐतरेयब्राह्मणप्रतिपादितेनेति ।

स्वागतेनेति । गुरुतां श्वशुरपदमुपयातं प्राप्तमत एव मान्यं तं नरेन्द्रं जयचन्दमहं मुदा स्वागतेनाभिनन्द्य मम जनपदे छत्रं च चामरयुगं चान्तः सीमा यस्या सा चासौ विभूतिरैश्वर्यं च तया योजये । स्वागतावृत्तम् ।

योजये जनपदे मम मान्यं
छत्रचामरयुगान्तविभूत्या ॥ ७ ॥

तदर्पयतु पितृव्यचरणा ममादेशनिदर्शकं ताम्रपट्टम् ।

कन्हः—तथा ।

(इति कनोजाधिपमन्त्रिणेऽर्पयति)

सुमतिः—सार्वभौम, अस्मदधीश्वरोऽपि

नयप्रयोगैर्नितरामधृष्यः
सुताभियोगस्य पुनः प्रकर्षात् ।
स्वयं तवैवं वशतामुपेत
आशंसते ते स्थिरमद्य सौहृदम् ॥ ८ ॥

कन्हः—यत्प्रयोगालम्बनमात्रेणानुभूयत इयं मङ्गलपरंपरा तमनुगृह्णातु सार्वभौमो मन्त्राधिकारनियोजनेन ।

पृथ्वीराजः—बुद्धिप्रकर्षाच्छौर्यातिरकाच्चार्हत्येव मन्त्रिपदं कवीश्वरः । तदद्य खल्वहं

धीवैभवप्रथितचारुयशःप्रकाश-
मेकान्तभक्तिपरमं कविराजमित्रम् ।
प्रेम्णाऽभिनन्द्य समदुःखसुखाय तस्मै
मन्त्राधिकारमसमं वितरामि तुष्टः ॥ ९ ॥

नयप्रयोगैरिति । नयस्य दण्डनीत्याः प्रयोगैः सामादिभिर्नितरामत्यन्तमधृष्यः सुतायाः संयोगितायाः अभियोगस्यानुरागस्य प्रकर्षादेवं स्वयं तव वशतामुपेतस्तेऽद्य स्थिरं सौहृदमाशंसते । उपजातिवृत्तम् ।

धीवैभवेति । धियो बुद्धेर्वैभवेन प्रथितः प्रसिद्धश्चारुः शोभनो यशःप्रकाशो यस्य तमेकान्तभक्तिः परमा यस्य तमसमं प्रधानं मन्त्राधिकारं मन्त्रिपदम् । वसन्ततिलकावृत्तम् ।

तदर्हयतु मन्त्रिपदमण्डनैः कवीश्वरम् ।

कन्हः—तथा ।

(इति यथादिष्टं कुरुते)

चन्दः—(ससंमोदम्) सार्वभौम महत्यस्मिन्ननुग्रहेऽप्यस्ति मेऽभ्यर्थनीयम् । यन्मम

समुपचारपरंपरयाकुलं
नयनियन्त्रितवाक्प्रसरं पुनः ।
तदधिगम्य तु मन्त्रिपदं वरं
भवतु मा प्रियमित्रपदच्युतिः ॥ १० ॥

कन्हः—अलोकसामान्यराजभक्तिविशिष्टं संजयरायस्य विश्रुतवंशं प्रतिष्ठापयतु सेनाधिपत्ये सार्वभौमः ।

पृथ्वीराजः—प्राणव्ययेनाऽपि भर्तुर्हितं संपादयता संजयरायेण लङ्गडीरायेण च लीलयैव संसाधितः पुण्यलोकजयः । अतः

देहं निजं समरयज्ञबलिं प्रकल्प्य
यद्वंशजैः प्रकटिता मयि राजभक्तिः ।
तस्यान्वये प्रबलवीरजनाकरेऽहं
संस्थापयाम्यखिलराष्ट्रबलाधिकारम् ॥ ११ ॥

तद्धितरन्तु राजशासनं लङ्गडीरायात्मजे पितृव्यचरणाः ।

कन्हः—तथा ।

(इति यथादिष्टं करोति)

पृथ्वीराजः—अथार्हयतु यथाविक्रमं विक्रमशालिनः सर्वानपि वीरभटान् कोशाध्यक्षः ।

समुपचारेति । समुपचाराणां परंपरया आकुलं व्याप्तं नयेन राजनीत्या नियन्त्रितो वाक्प्रसरो वाग्व्यापारो यस्मिंस्तद्वरं श्रेष्ठं मन्त्रिपदं त्वधिगम्य प्रियं च तन्मित्रं च तस्य पदात् च्युतिर्मा भवतु । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ।

कोशाध्यक्षः—यथाज्ञापयति देवः

(इति निष्क्रान्तः)

कन्हः-कर्णाटराजपुत्रि, सन्निष्ठया निषेवितः सार्वभौमस्त्वां नियोजयत्यन्तःपुराधिकारे ।

कर्णाटकी—महानेषोऽनुग्रहो लोकनाथस्य । अद्य खलु

आजन्मविश्रम्भपरस्य भर्तुः
प्रियं हितं चैव समाचरन्त्या ।
दिष्ट्या पुनर्भृत्यजनैः सदार्थितः
स्थिरः प्रसादः समुपार्जितो मया ॥ १२ ॥

जयचन्दः—अये भारतैकवीर

मिथोऽनुरागाभ्युदयप्रहर्षितः
स्वयंवरां मे तनयां समर्प्य ।
सम्राट् स्वयं विक्रमशालिने ते
कृतार्थतामद्य गतोऽस्मि सान्वयः ॥ १३ ॥

पृथ्वीराजः—अहो बतायं मे युगपदुपनतो मङ्गलसमुच्चयः ।

सम्राट्पदं प्रचुरकोशबलेशमैत्री
साचिव्यमप्यमितभक्तिनयप्रदीप्तम् ।
एकान्तरागरसिकप्रियया च योगो
लोकानुरञ्जनमथ स्वजनस्य तोषः ॥ १४ ॥

संयोगिता—दिष्ट्याऽहमपि

तेजस्विने राजकुलेश्वराय
तुष्टेन पित्रा स्वयमेव दत्ता ।

सम्राट्पदमिति । अत्र भाषणाख्यं संध्यङ्गं—' मानाद्याप्तिश्च भाषणम् '—इत्युक्तेः ।

तेजस्विन इति । अत्रानन्दाख्यं संध्यङ्गं—' आनन्दो वाञ्छितागमः '—इत्युक्तेः ।

कान्तं मनस्कान्तमवाप्यनून-
मेकान्तसौभाग्यफला भवामि ॥ १५ ॥

(प्रविश्य)

प्रतिहारी—एष तेजोमण्डलमण्डिताननः कोऽपि तपोनिधिर्द्वारि तिष्ठति ।

पृथ्वीराजः—प्रवेशयैनं भगवन्तं महानुभावम् ।

प्रतिहारी—यद्देव आज्ञापयति ।

(इति निष्क्रान्तः)

(ततः प्रविशति सिद्धतापसः)

पृथ्वीराजः—(सर्वैः सहोत्थाय) एष पृथ्वीराजोऽभिवाद्य भगवन्तं महानुभावं स्वागतेन पुनरभिनन्दति ।

(इति प्रणमति)

सिद्धतापसः—समृध्यतां सार्वभौमो महेन्द्रश्रिया ।

(वीणावादनं प्रवर्तते)

पृथ्वीराजः—(सप्रश्रयम्) भगवन् प्रतिगृहीताशीः ।

सिद्धतापसः—सार्वभौम, क्षात्रधर्मानुवर्तिनस्ते सकलमप्यभीष्टं मया तपःप्रभावात् संपादितम् । अथ किं ते भूय उपकरवाणि ।

पृथ्वीराजः—भगवदनुग्रहेण न मे किमपि भद्रमवशिष्यते । तथापीदमस्तु भरतवाक्यम् ।

मिथो रागासक्तान्प्रणयमयलीलाविलसितै-
र्द्रवत्वं संप्राप्तान्नियतमनुरूपान्युवगणान् ।

भरतवाक्यमिति । भरतवाक्यं नटवाक्यम् । अत्र प्रशस्त्याख्यं सन्ध्यङ्गं—‘ प्रशस्तिः शुभशंसनम् — ’ इत्युक्तेः ।

मिथ इति । मिथः परस्परं रागेण स्नेहेनासक्तान् प्रणयमयाः स्नेहप्रचुराश्च ता लीलाश्च तासां विलसितैर्द्रवत्वं संप्राप्तान् द्रवीभूतान् नियतं नियमेनानुरूपान् तुल्यान् युवानश्च युवत्यश्च तेषां गणान् भारतभुवि स्नेहे स्थिरं

स्थिरं कृत्वा स्नेहं निरवधिसुखे भारतभुवि
नियुञ्जानो रत्या सह कुसुमधन्वा विजयताम् ॥ १९ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

समाप्तोऽयं विवाहोत्सवनामा सप्तमोऽङ्कः ।

समाप्तमिदं संयोगितास्वयंवरं नाम नाटकम् ।

कृत्वा निरवधिसुखे नियुञ्जानो रत्या सह कुसुमधन्वा मदनो विजयताम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

सर्वेषां नाटकाङ्गानां दिङ्मात्रमिह दर्शितम् ।
विशेषः शास्त्रतस्तूह्यः काव्यपीयूषलालसैः ॥

इति श्रीसंयोगितास्वयंवरटीकायां सर्वाङ्गविद्योतन्यां विवाहोत्सवनामा सप्तमोऽङ्कः समाप्तः ।

परिशिष्टम्

गेयपद्यानां स्वरसंयोगः ।

१. (पृ० ४)–

वसन्तरागेण त्रितालेन गीयते ।

[1]स्थायी

वि ल स ति । ल लि ताऽ । उ प व न । व नि ताऽ ।

सां नि ध प । मं ग मं ग । रे सा मं ग । मं ध रें सां ।

ध्रुवपदम् ॥

अन्तरा

न व प ऽ । ल्ल वि ताऽ । अ नि ल त । र लि ताऽ ।

म ध सां – । सां रें सां सां । सां गं मं गं । मं गं रें सा ।

त रु व र । मि लि ताऽ । सु कु मा ऽ । र ल ता ऽ ।

रें नि ध प । मं ग मं ग । नि मं ग – । मं ग रे सा ।

वि ल स ति० ॥

सां नि ध प० ॥

१. तदुक्तं संगीतरत्नाकरे–

उद्ग्राहः प्रथमो भागस्ततो मेलापकः स्मृतः ।
ध्रुवत्वाच्च ध्रुवः पश्चादाभोगस्त्वन्तिमो मतः ॥
ध्रुवाभोगान्तरे जातो धातुरन्योऽन्तराभिधः ॥ इति ।
अत्रोद्ग्राहो नाम स्थायिस्वरविशिष्टः स्वरसमूहो लोके
स्थायीति प्रसिद्धः ।

२. (पृ० २२)

भूपालिरागेण त्रितालेन गीयते।

स्थायी

पा ऽ य य। त व र सि। कां ऽ र स। पा ऽ नं ऽ।
सां — ध प। ग प ध प। ग रे सा रे। पे — ग —।

ध्रुवपदम् ॥

अन्तरा

मो ऽ द य। स द यं ऽ। द यि ता ऽ। हृ द यं ऽ।
ग — प ध। सां सां सां सां। ध सां रें —। सां ध प —।
द्यो ऽ त य। स हृ द य। ल ता ऽ नं ऽ।
गं गं रें सां। रें सां धं पं। ग ग — प। ग रे सा —।

पा ऽ य य० ॥

सां — ध प० ॥

३. (पृ० २५)—

वसन्तरागेण त्रितालेन गीयते।

स्थायी

वि त र ति। न ति म यि। र ति र म। ण ऽ ऽ ऽ
सां नि ध प। मं ग मं ग। मं ध मं ध। रें — सां —।
यु व ति ज। न ऽ स्ते ऽ। र ति र म। ण ।
नि मं — ग। मं ग रे सा। सा ग मं ग। रें - सा —।

ध्रु॰ ॰दम् ॥

अन्तरा

न व सु म । सा ऽ य क । व स ऽ न्त । ना य क ।

मं ध म ध । सां — सां — । सां सां सां सां नि सां रें सां ।

अ लि कु ल । गा ऽ य क । र ति र म । ण ऽ ऽ ऽ ।

सां — गं — । मं गं रें सां । मं ध मं ध । रें — सां — ।

वि त र ति० ॥

सां नि ध प० ॥

४. (पृ० २६)—

बाहाररागेण त्रितालेन गीयते ।

स्थायी

पा ऽ हि म । नो ऽ भ व । म द न ऽ । ऽ ऽ ऽ ऽ ।

मं प ग म । धं — नि सां । नि नि सां ऽ । सां — नि प ।

अ र मि ह । स द य मु । पे ऽ हि स । मे ऽ हि ऽ ।

मं प नि प । मं प ग म । गं म रे सा । रे रे सा — ।

ध्रुवपदम् ॥

अन्तरा

अ लि कु ल । सं ऽ कु ल । ब कु ल सु । वा ऽ सि तं ।

मं प प प । मं प ग म । धं — ध — । नि सां रें सां ।

वा ऽ त वि । का ऽ सि त । न व र स । ला ऽ सि त ।

नि – सां – । गं मं रें सां । नि नि सां सां । नि सां रें सं नि ध

युव जन । मा ऽ न स । स द न ऽ । ऽ ऽ ऽ ऽ ।

नि प म प । मं प ग म । ध नि सां – । सां – नि प

पा ऽ हि म० ॥

म प ग म ० ॥

५. (पृ० ५१)—

केदाररागेण त्रितालेन गीयते ।

स्थायी

मा ऽ ध व । य मु ना ऽ । ती ऽ र वि । हा ऽ री ऽ ।

मं प ध प । मं रे सा – । सा रे सा सा । मं – प – ।

ध्रुवदम् ॥

अन्तरा

दु रा ऽ । धा ऽ ध र । म धु म धु । म धु क र ।

पं – प – । सां – सां – । सां ध सां रें । सां ध प प ।

न ट व र । गि रि व र । धा ऽ ऽ ऽ । री ऽ ऽ ऽ ।

गं मं रे सा । सां सां ध प । ध नि सां रे । सां नि ध प ।

मा ऽ ध व० ॥

मं प ध प ० ॥

६. (पृ० ६६)—

गौण्डमल्लाररागेण त्रितालेन गीयते ।

स्थायी

क नु म म । वि ह र सि । मा ऽ न स । हं ऽ स ऽ ।

रे ग रे म । ग रे सा सा । रे ग रे ग । म प म ग ।

ध्रुवपदम् ॥

अन्तरा

घ न इ व । स त तं ऽ । व ऽ र्ष ति । न य नं ऽ ।

रे ग रे प । प — प — । म प ध सां । ध प म ग ।

स्फु ट य ति । त डि दि व । र ति रि ह । हृ द यं ऽ ॥

रे ग रे म । ग रे सा सा । रे ग रे ग । म प म ग ।

क नु म म० ॥

रे ग रे म० ॥

७. (पृ० ९४)—

आसावरी रागेण त्रितालेन गीयते ।

स्थायी

भा ऽ र त । रा ऽ ज कु । ले ऽ श क्र । पा ऽ लो ऽ ।

रे — सा — । रे — म प । ध - प प । म प ध प ग — ।

ध्रुवपदम् ॥

अन्तरा

अ नु प म । म हि म गु । णा ऽ ना ऽ । मा ऽ क र ।

मं म प प । ध ध प ध । सां – सां – । सां – – – ।

र स म य । स रि ता ऽ । म यि र – । त्ना ऽ क र ।

सां सां गं गं । रें रें सां सां । नि ध सां रें । सां नि ध प ।

क वि व र । व र द ध । ने ऽ श ऽ ऽ ऽ ऽ ।

मं म प प । मं प ध सां । सां नि ध प । मं ग रे सा ।

भा ऽ र त० ॥

रे – सा – ० ॥

SAMYOGITÂ SWAYAMVARAM.

ACT I.

Prelude.

May the juvenile amorous gestures, of the eyes of Radha, which are freely and incessantly directed like the flashes of lightning towards the beautiful face of Krishna having on it a smile as pure and white as a Kunda flower, and possessing the glossy dark shade of a cloud, which express her inward feeling by loving glances, which are full of indistinct love, and which bear the hue of her tender lower lip, protect you (I).

(*After the Benediction.*)

Sutradhara–Dear, this much exertion is enough. Come here.

(*Entering*)

Nati–Here I am, my lord. Let me know what is to be done next.

Sutradhara–To day indeed this learned assembly is to be honored with (the performance of) a new drama named Samyogita Swayamvara composed by Mulshanker, who is an inhabitant of Natapura (Nadiad). So begin some charming song limited by Swara and Tala in the tunes of Vasanta Raga, to please the assembly. For now,

The gentle breeze, fragrant with the particles of sandal wood and cooled by the rays of the moon, embraces the woman in the form of the creeper, which is bent and which has fresh leaves, and makes it dance (2).

Nati–As my lord directs.

The tender creeper, which is like a woman in the garden, which is shaken by the wind, and which is united with the

best tree, looks beautiful in the charming spring, which is honored by women of taste, which is agreeable to tender sports, and which is a friend of Cupid.

Sutradhara–(*Hearing the sound of musical instruments*) My dear, you are blessed. It appears as if the reverberation of the tunes of your song has spread everywhere.

Nati–(*With a smile*) My lord, this is the sound of the lute-players, who are singing a song in the Vasanta Raga to amuse the princes that have come to-day to take part in the Rajasuya sacrifice commenced by our king.

Sutradhara—Oh, I am well reminded. I have quite forgotten that this great sacrifice was to begin to day. Dear, look, here is our great king Jayachand. Now,

His Majesty, considering his family blessed by honoring the different glorious princes, who are cordially invited and who are pleased with the festival, has taken a vow of the sacrifice, and holds some new consultation with his minister in the inner apartment, being amused by the lute-players. (3) (*Exeunt*)

End of the Prelude.

(*Then enters Jayachanda with his minister*)

Jayachanda—Oh minister, this our city, being over-crowded with the great sages and the princes, who have come to attend the Rajasuya sacrifice, appears to day as prosperous as Amaravati.

Sumati—Oh great king, having taken the vow of the sacrifice, Your Majesty,

With your foot-stool, adored by the costly crowns shining on the heads of the princes, that have come from various directions, appears like the great sage Agastya, with his two feet adorned by the summits of the Vindhya mountain (when he bowed down to the sage). (4)

Jayachanda—Are all the preparations for the sacrifice complete ?

Sumati—Yes, my lord. But no news have been received from Pruthviraja as yet.

Jayachanda—(*Angrily*) That wicked king proud of his unlawful possession of the throne of Dehli, deserves punishment.

Sumati-My lord, war is the last recourse. So a letter may be sent to persuade him once more.

Jayachanda-(*Angrily*) Then write to him the following order:—

'The Supreme Lord of all the Indian princes orders you to act as a door-keeper in his sacrifice. If you will not attend to this duty, you will be offered as a beast in the sacrifice of war.' (*5*)

Sumati-(*Having written*) I have written it as directed by Your Majesty. Hollo, who waits there ?

(*Entering*)

Door-keeper-May Your Excellency command.

Sumati-Send this letter to Pruthviraja with a messenger, without delay.

Door-keeper-As Your Excellency commands. (*Exit*)

Jayachand-Oh, even Samarsinha, the Lord of Mevad has not welcomed our invitation.

Sumati-My lord, Samarasinha is a fast friend of Pruthviraja. Hence he too will take the same course.

Jayachand-(*Angrily to himself*) Well, Samarasinha, well. (*Aloud*) They are bent upon putting obstacles to the sacrifice begun by us. But the king of Kanoja will not be disheartened by the movements of such mean persons.

Sumati-(*Thinking*) My lord, it is prescribed in the Vedas that he alone can perform the R. sacrifice who has subdued all the kings. So, how can we begin the rites without their presence ?

१०

Jayachand–This is not the time to discuss what is prescribed and what is not. They will be represented by their golden images.

(*Entering*)

Door-keeper–Victory to my Lord. Here is a messenger from Prithvuraja with a letter.

Jayachanda–Bring here that letter without delay.

Door-keeper–As my lord commands. (*Exit*)

Jayachanda–(*To himself*) He has sent a letter, but has not come in person. (*Aloud.*) I think he is adverse to us in every way.

(*Entering*)

Door-keeper–My lord, here is the letter bearing the seal of Pruthviraja.

(*Hands over*)

Jayachanda–(*Taking the letter*) I wish to see the Purohita.

Door-keeper–As my lord commands. (*Exit*)

Jayachanda–Minister, open and read this.

(*Entering*).

Shree–May the great king be victorious.

(*Sits down*)

Sumati–(*Reads*) Oh, king of Kanoja clever in destroying the principles of Vedic religion, what are you doing ?

Oh foolish king, being led by evil luck, you have begun the Rajasuya sacrifice, which can be performed only by the Supreme Lord. If you will not give up this undertaking you will die like a moth in the fire in the form of my sword. (6)

Jayachanda–(*Hearing, angrily*) Oh fool, why do you boast thus ? What other doomed fellow deserves the sovereignty of India. (*Thinking*) Oh, I see. This wretched fellow calls himself the Soverign. Oh minister, this insult is unbearable.

Shree-Pacify yourself. You should not be excited while in a vow.

Jayachanda-Your Holiness, I am not angry without any cause.

Shree-Still,

Oh great king, favoured by the goddess of Victory, you are considered by all the kings as the Supreme Lord. How can the Sun, who illuminates the whole world, be compared to a moth, which burns away in the thin flame of a lamp, although both of them are called Patanga. (7)

Jayachanda-Oh, he like Rahu, wants to eclipse me. So he should be extirpated. Who is there ?

(*Entering*)

Door-Keeper-May my lord command.

Jayachanda-Show me the way to the assembly-hall.

Door-Keeper-This way, my lord.

(*All move about*)

This is the door of the assembly-hall. May my Lord enter it with others. (*Exit*)

(*Entering*)

Jayachanda-(*Ascending the throne*) Welcome to the great tributary princes.

Tributaries-(*Standing*) May Your Majesty be victorious.

(*All sit down*)

Jayachanda-(*With pride*) Oh the best of my tributary princes, the proud king of Dehli does not come over here, considering himself as the Supreme Lord. That wretch should be subdued somehow.

Hamira-What doomed person may desire to be a sovereign, when your Majesty shines with the powerful lustre of sovereignty ? Because,

The fiery lustre of your treasure and your army has spread in the army of your enemies like a forest-conflagra-

tion in a forest. Will it not burn to ashes even the strongest warrior in the form of a firm-rooted tree in a moment ? (8)

Kahara–My lord, hearing that your army is advancing, he will seek the refuge of the dust of your feet.

Oh lion-like king, hearing this your roaring like that of a cloud running here and there at the time of the deluge, will this elephant, whose broad temples are muddy with new rut, not loose courage ? (9)

Sumati–Still so long as Kayamasha is his minister, he cannot be subdued by the last recourse *i. e.* direct attack. So he should be won over either by conciliatory means or by rich gifts.

Jayachanda —Minister, that enemy can be subdued only by direct attack. So,

Let the brave warlike hero, who can imprison that wretch, who alwys censures us, either dead or alive, come forth at once in our presence. (10)

Tribu.—We all are ready to extirp ate him.

Valuka—(*With pride*) Oh great king, I alone can put down the vanity of that king of Dehli. Just now,

After quenching the thirst of my sword by completely destroying the army of the arrogant king, who is crushed down by adversity caused by his anger and lust, who is already burnt by the fire of your anger, and whose life and prosperity have come to an end, I shall bring him alive in your presence with his feet chained. (11)

Jayachanda—Bravo, my chief hero.

Tribu.—This your heroic action is quite befitting the tradition of your renowned family.

Jayachanda—My brave brother, my dear tributaries, being strengthened by your loyalty, I am able to carry out the administration uptill now without any difficulty.

Tribu.—Our mind, won over by continued favours, being turned away from all other pursuits, is always eager to hear some royal mandate.

Jayachanda–Then let K, & B. start to help my brave brother.

Tribu.—As our lord commands. (*Exeunt*)

Jayachanda—Oh generel, you equip our army with one thousand warriors to proceed with my chief hero. And, let my complete army, consisting of elephants, chariots, cavalry and infantry, march at once. Let it attack that bold wretch and destroy his army.

Commander—My lord, I just send the army which is equipped to show the skill in warfare to the princes assembled here. (*Exit*)

Jayachanda—Brother, you may also start for gaining victory.

Valuka—As Your Majesty commands. (*Exit*)

Jaya–Minister, this work is quite settled. So come along. Let us go to the council–chamber. Who waits there ?

(*Entering*)

Door–Keeper–May Your Majesty command.

Jaya.–Show me the way to the council--chamber.

Door–Keeper–This way my lord. (*All move about*) This is the door of the council–chamber. May Your Majesty enter with His Excellency.

(*Entering & taking their sits*)

Jaya.–Minister, even the choice–marriage celebration which is to accompany the Rajasooya is a cause of anxiety.

Sumati–(*To himself*) Why does he say like this ? (*Aloud*) All the princes being here, this will be accomplished rather with the least trouble.

Jaya–But I have learnt from the queen that my dear daughter Samyogita remains in dejection although she ought to be cheerful.

When questioned, she replies after serious meditation. She does not relish the objects of enjoyment worthy of the royal family. She often sits in solitude in a stooping posture. And she does not give out the cause of her mental agony. (13)

Sumati–Some of her clevcr friend of the same age be entrusted with the work of finding out the turn of her mind. Because,

A girl newly engaged in love discloses the secret of the movements of her mind to an object of her confidence (*friend*). Is it ever possible for a sick lady to conceal her secret pain even from physicians ? (14)

Jaya.–The Queen who is proficient in such things will do this. But first of all we must try to cheer her.

Sumati–My Lord, the Spring has set in. Now,

People resort to their gardens and are inclined to take bath in streams and lakes of pure water. Being cheered by moderate heat and cold, they take pleasure in new sports in the Spring. (15)

Moreover,

The Madhumalati creeper cheers the minds of young persons with fresh flowers. Even the sprout of Nimba, which is pungent by nature, makes the wind fragrant. (16)

So let the Spring–festival be organized to remove the uneasiness of the princess.

Jaya–Quite so. Who is there ?

(*Entering*)

Door-Keeper–May my lord command.

Jaya.–Tell the chamberlain in my name to organizeshe Spring–festival in our garden in the bloom of the Spring in which girls of the same age may take part. And there the Queen should overhear the secret of the heart of Samyogita from bthind a tree.

Door–Keeper–As my lord commands.

(*Exit*)

Jaya–Let us now occupy the seat of judgment to attend to the state affairs.

(*Exeunt*).

End of Act I.

ACT II.

(*Then enters Samyogita with a female companion*)

Chaturika–Friend, our respected father has organized a special Spring-festival for your pleasure.

Samyogita– Well, it is regularly repeated every Spring. How then do you call it special ?

Chaturika–There is something unusual this time.

Samyogita–Will mother attend this festival ?

Chaturika –No. No.

Samyogita–Then tell me what is unusual there ?

Chaturika–It is ordered by our respected father that the god Cupid should be worshipped by young maidens only.

Samyogita–Well, it is quite agreeable to us. Because thereby all our friends will play freely.

Chaturika–Oh yes. (*Listening*) Friend, I hear our friends talking with one another. Let us go there.

(*Both move about*)

Samyogita–This part of the garden is very beautiful indeed.

Chaturika–Look here at the beauty of the garden caused by the approach of Spring.

This mango-tree reddened all around by the red colour of fresh sprouts, charms the minds of intoxicated cuckoos cooing indistinctly yet sweetly. The Bakula tree full of humming swarms of bees makes the wind soft and fragrant (1).

So also,

The beauty of the garden, with the sprouts just blooming, with the charming buds bearing indistinct red colour, and with the pleasing gestures of beautiful creepers, has become youthful (2).

Samyogita–Oh, this part of the garden is exceedingly charming to the eye-sight.

Chaturika–Here are waiting our friends anxious to begin their Spring-games.

(*Entering*)

Friends–Thank God, our friends have come up.

Samyogita–Now begin your Spring-games.

Friends–Come on. Come on. (*begin to play*)

Chaturika–Friend, this is a pleasant beginning. Because,

There young maidens, wearing garlands of buds of Vasanti on their wrists and scented braids of hair, and a beautiful wreath of flowers of Navamalika round the neck, holding red lotuses in their hands, and making earrings of Shirish flowers, put on the splendid appearance of Spring. (3)

Samyogita–Yes, it is so. The grandeur of Spring is visible everywhere.

Chaturika–How freely are these playing with syringes.

The young maidens sportively sprinkling coloured waters on one another with golden syringes, attain to the beauty of the Autumnal cloud touched by the rays of the Sun in the evening (4).

Samyogita–Wet with coloured waters these are not able to move about freely. Please tell them to put on new garments.

Chaturika–Dear friends, our princess is pleased with your games. Now stop playing. Putting on new dresses you may come over to the bower prepared for Spring-worship.

Friends–As it pleases you. (*Exeunt*).

Chaturika–Look here. These are playing with the game of throwing saffron-powder on each other.

Covering her face with her upper garment, she turns back to keep off the saffron powder. Oh she is on the point

of tumbling down on account of hasty retreat. See there she is upheld, joked and embraced by her companion (5).

Samyogita–This Madanika, impudent by nature, always troubles Sarala.

Chaturika–Now in your presence she is trying to cheer her. Friend look at this game with flower–balls.

This intoxicated young maiden playing with a flower-ball repeatedly aims at the breast of her companion trying to hit that difficult mark in joke (6).

Samyogita–She is not able to hit her unsteady mark even with great exertion.

Chaturika–Oh she wins the game by a trick.

She hits the mark, while the other bends down to pick up a bunch of flowers dropped from her braid loosened by her hasty steps, taking it to be a flower-ball (7).

Samyogita–These two being over–powered by extreme delight imitate the dance of an intoxicated pea-hen.

Holding fast the right hand of each other, they dance swiftly with great joy. With their left hands, they now and then lower down the skirts of their newly coloured garments raised up by the wind (8).

Chaturika–That beautiful maiden, completely exhausted by the game of ball retires slowly.

Going alone to the beautiful bower of mango-trees reddened by the colour of new sprouts for taking rest, she imitates in low tunes the cooing of a cuckoo (9).

Samyogita–Seeing us she has stopped her cooing through modesty.

Chaturika–Friend, look here. These accomplished maidens are dancing in the bower of Atimukta--creepers.

These young maidens, singing to the tunes of a lute with charming gestures a song composed in beautiful words

full of meaning, now and then straining the principle tunes with a halt, dance slowly and sportively in accordance with the strokes of hands given by their younger friends. (10)

Samyogita–The charming music of these beautiful maidens gives me extreme delight.

Chaturika–Then let us occupy this crystal seat. (*Both sit & hear the music*)

Friends–(*Begin music*)

Oh dear, give the drink of your love to your beloved. Oh friend, with compassion please the heart of your beloved coming to this bower of creepers. Oh dear, giving up pride quench the thirst of my eye-sight. This poor Radha separated from you, her lover, always sings the songs of your greatness.

Chaturika–Friend, come here. This is the vicinity of the bower raised for Spring-worship, decorated with flowery trees and creepers.

Samyogita–(*With a sigh, aside*) Why this sudden depression in my mind ? (*Aloud*) Oh friend, now indeed,

The charming trees, with their leaves and flowers mixed with the beauty of new sprouts, do not cheer me at all. Even the slow humming of bees makes me more uneasy. Dear friend, I fear I shall have to pass my youth in this very condition. (11)

Chaturika–No, not so. The god Cupid propitiated by the Spring-worship will fulfil your desire. Now look there. Our friends, turning back from their sports, run here and there for collecting flowers.

Samyogita–Oh, they are very active.

Chaturika–Your presence alone has made them so active. Friend there is something worth seeing.

That maiden, encircled by the creeper-like hand of her companion (*round her neck*) while plucking flowers, holds

her finger taking it to be a sprout. Thus deceived and joked by her companion, she modestly moves further (12).

Samyogita–Youthful maidens are naturally impudent.

Chaturika–Friend, such is the prowess of Cupid.

Samyogita–It is so.

Chaturika–Now our friends have returned. There they enter the bower of worship. Let us too go there.

(*move about*)

Friends–Let our dear friend occupy this fine seat with Chaturika.

Both–Here we take our seats.

Samyogita–Now begin the adoration of Cupid.

(*All recite the hymn of Cupid*)

Cupid, the Lord of gods, constantly stringing fast together sportively the minds of young persons smiling with amorous feelings, resulting from mutual side-long and significant glances, triumphs in the world (13).

(*All worship the image of Cupid*)

Madanika–Now propitiate the god Cupid by singing to a lute.

Friends–(*All sing to a lute*)

Oh Lord of Rati, these your young maidens bow down to you respectfully.

Oh Lord of Rati,

Whose arrows are fresh flowers, whose general is Spring, and whose songsters are swarms of bees;

Who is the sole protector of females, who is the only supporter of persons of taste, and who is the only saviour of the world;

Who is adored by gods, who is rejoicing in the company of his beloved, and who is delighted with our prayers.

Oh Lord of Rati, give us our desired objects, satisfy our mind, and thereby let us be proud (*of your magnificent gifts*).

Madanika-Propitiate again the god Cupid with a song to a lute to acquire the desired boon.

Friends-(*Begin Samgita*)

Oh mind-born Cupid, protect us. Kindly come forth very swiftly.

Residing in the minds of young persons, which are shining with fresh love and which are opened by the wind made fragrant by the Bakula flowers surrounded by swarms of bees,

With your face made cheerful by the charming prayers in which the art of music has attained to perfection, as the hearts of your devotees have been made passionate by the young sprouts of mango-trees on which cuckoos are resting in circles,

Oh slayer of the pride of arrogant women, this maiden who has joined her companions in this great festival and who is overpowered by love, bows down to you respectfully.

May Cupid be victorious.

(*Exeunt friends giving loud cheers*)

Chaturika-(*With a smile*) May the mind-born god Cupid give you the desired boon (*unite you with a bride-groom of your own choice*).

Samyogita-(*With a sigh*)

Oh my lord— (*Faint all of a sudden*)

Chaturika-(*In confusion*) Friend, compose yorself.

(*Fans her with a lotus leaf*)

Samyogita-(*Regaining consciousness*) Why do you fan me ?

Chaturika-Dear friend, I remove this bee,

which is taking rounds here.

But tell me, oh friend, what bee, greedy of fresh flower-juice, remains concealed in your heart, and troubles your limbs, which are as tender as buds of a lotus, with a constant tremor. (14)

Friend tell me without any reserve.

Samyogita–(*With a sigh*) Why should you know that ? Well, I tell you. Hear me. This mind bent on an object, difficult to obtain, is firmly devoted to the lord of Delhi.

Because, oh dear friend,

Just at the time that I came to hear of the brilliant glory of the lord of kings, he, the royal swan, stepped at once into my mind. (15)

Chaturika–(*Aside*) The torment of a bee is easily curable, but that of a royal swan is not so. (*Aloud*) Have you consulted your friends ?

Samyogjta–You put me such a question, simply because you are unaware of the activity of cupid.

In some cases the hearing of merits alone, in some mutual glances, and in other cases a meeting in a dream is enough for the predominence of cupid. (16)

In such cases it is not possible to consult even our elders. What to talk of our friends ?

Chaturika–Still, listen to my single request. It is not proper to direct your love to Pruthviraja the illustrious, because he is an enemy of our respected father.

Samyogita–(*Aside*) Oh she reveals the secrets of the heart of my father. (*Aloud*) Oh dear friend,

' His Majesty is illustrious '–these words are extremely pleasing to my ears, and they intensively confirm my fresh love. But my mind overpowered by cupid has lost its independence, and hence it is not able to discriminate a friend or a foe of my father, even for a moment. (17)

Chaturika–(*Looking forth*) Here comes the queen, coming to know of your uneasiness.

(*Then enters the queen, who has heard the confidential talk of the friends from behind the trees.*)

Queen–Oh my darling, are you all right ?

Samyogita–How can it be ?

Queen–Your love is indeed misdirected. Thus you yourself trouble your mind and body by going astray.

Samyogita–Mother, I am not going to stain the family-reputation of my father by being in love with a base person, that you may call me a wanton.

Rivers, issuing forth even from a mountain and running to an ocean, the mine of jewels, are still known as flowing to a low level. But a creeper, encircling round a celestial tree, makes her origin fragrant, by her upward growth. (18)

Queen–My darling, these young princes, who have assembled here, long for you very earnestly. So leaving aside our enemy and accepting the hand of anyone of them, give us complete satisfaction.

Samyogita–Untimely is your advice.

Oh mother, how can I turn away my mind, which is earnestly devoted (*to Pruthviraj*) on account of some incidents of past lives. Neither Vishnu nor Cupid of unfailing lustre can captivate my mind so engaged. (19)

Moreover, oh mother, maidens of the warrior class prefer choice-marriage, and their just devotion can never be considered impious.

To act according to the wishes of a husband, is prescribed in the Vedas, as the highest duty of a married woman. Then, oh mother, how can a marriage disapproved by the mind be considered religious ? (20)

Queen–Still, however, our civil etiquette requires that the command of a father should never be transgressed.

Samyogita–Mother, this does not refer to daughters. Because in times past, Parvati married Maheshwar of her own choice, even against the will of her father Himavan. Only the mind, inclined to follow unjust pursuits, should be checked by elderly persons.

Queen–My darling, your father is always unforgiving.

Samyogita–Mother, why do you frighten me thus ?

Either by sweet speech, or by contradiction, or by terrifying threats and such other devices, even you, oh mother, will never succeed to turn away my mind justly devoted. (21)

Queen–(*Aside*) Alas, her disease is incurable. Let it be as it is predestined. Meanwhile I may communicate this to my lord. (*Exit with anger*)

Chaturika–(*With a sigh*) Dear friend, I see no good henceforth.

Samyogita–Oh friend, why do you worry ?

Father being exceedingly angry will at the most put an end to my life. To me, afflicted by pain, piercing the vital parts of my heart, death is more welcome, than everlasting separation from my lover. (22)

Chaturika–(*Alarmed*) Oh, why does this Madanika come to us hastily ? My mind suspects some evil.

(*Then enters Madanika hurriedly*)

Madanika–Dear friend, it is ordered by His Highness, that we should start at once for the palace erected on the bank of the Ganges.

Samyogita–Still something remains to be communicated.

Madanika–It is so. But I cannot say further.

Samyogita–Oh, why are you so uneasy ? Let me hear the command of my father in full, without any reserve.

Madanika–Oh dear friend, that is to be our everlasting abode.

Samyogita–(*With a smile*) Oh, it is not an evil, but, on the contrary, it is a favour. Because,

Constantly remembering the majestic lustre of the lord of my life, always engaged in singing his merits, and wholly engrossed in my lover, I shall pass away the rest of my life-time, without any distrubance. (23)

(*Entering*)

Door-keeper–The chariot is ready at the gate.

Samyogita–Come on. Let us start in obedience to the command of His Highness.

(*Exeunt omnes*)

End of Act II.

ACT III.

(*Then enter two officers*)

Manasinha-How is it that I see you after a long time ?

Samarasinha-Being appointed elsewhere, I come here very rarely.

Manasinha-Where are you now ?

Samarasinha-Walukaray being slain, his soldiers were captured by our commander-in-chief Kanha. To accomodate them a new prison is erected, and there I am appointed at present.

Manasinha-Well, now what about the Rajasuya sacrifice undertaken by the king of Kanoja ?

Samarasinha-It is impeded by the death of his brother. But I have come to know from common talk, that he is trying to celebrate the choice-marriage of his daughter.

Manasinha-Auspicious events necessarily have a happy beginning. So this choice- marriage ceremony will meet the same fate as the Rajasūya.

Samarasinha-Let us not mind that. Now I must start at once to attend to my duty.

Manasinha-I too go to wait upon His Majesty, who is sitting in the inner apartment to receive the spies.

(*Exeunt*)

Ends the Vishkambhaka

(*Then enters the king ready to receive spies*)

Pauthviraja-(*Aside*) Why this uneasiness, even after obstructing the Rajasuya ?

The mind is always over-powered with indistinct pain, when some calamity is imminent. That very mind becomes cheerful, when something auspicious is to come about. (1)

The spies sent to the city of Kanoja will return just now. From them I shall receive intelligence of Jayachand. Now indeed.

This king, waited upon by a number of kings assembled there, has become arrogant. Although it is not possible to win over this adversary by diplomacy, still somehow he must be subdued. (2)

So after receiving information from the spies, I shall find out some definite device to overpower him.

(*Entering*)

Door-keeper–Victory, Victory to my lord. A stranger is at the door.

Pruthviraja–Bring him here without delay.

Door-keeper–As Your Majesty commands. (*Exit*)

(*Entering*)

Spy–May Your Majesty be victorious.

Pruthviraja–Ah, Virasinha ! What about our foe ?

Spy–First of all I may congratulate Your Majesty for gainining an uncommon brilliant victory.

Pruthviraja–What do you mean, my dear friend ?

Spy–Let Your Majesty hear me. The youthful daughter of Jayachanda is in love with Your Majesty.

Pruthviraja–(*Wondering, aside*) The power of the god Cupid is indeed incomprehensible.

Spy–By her presence the royal garden looks like a celestial one. The youthful maiden, too,

With her eyes like full-bloomed lotus flowers, with the grace of her face like a lotus flower just opened, with the beauty of her breasts like buds (*of lotuses*), with her form lovely like a lotus-stalk, she a Padmini, removing bees thirsty of her fragrance, shines like a lotus plant with charming movements. (3)

Pruthviraja-(*Aside*) Oh, how is it that my mind, so engaged by her all at once, becomes impatient: (*Aloud*) Have you minutely observed that beautiful damsel ?

Spy-Your Majesty, once,

I saw her standing in a window in a stooping posture, with her beautiful lower lip concealed by her finger, wholly absorbed in looking at a pair of swans with her naturally agile side-long glances. This young and delicate maiden, with her lotus-like face, charming h:ir and tender limbs, looked like a lovely creeper. (4)

Pruthviraja (*Aside*) A garden-creeper necessarily looks for her union with a tree.

Spy-Moreover,

The brilliancy of her necklace, which is made conspicuous by the natural development of her breasts, attracts the eyes eagerly desirous of looking into her face. While the gingles of her girdle, raised by her slow movements, charm as it were the ears, absorbed in hearing the tinklings of her anklets. (5)

Pruthviraja-(*Representing emotion of the mind, aside*) Heart, have patience. (*Aloud*) How does the choice-marriage festival progress there ?

Virasinha-In the spring festival, organized to find out the object of love of Samyogita, she, in her half-conscious state, disclosed her attachment to Your Majesty.

Pruthvirja-Oh lovely damsel, you are indeed cheated by your friends. (*Aloud*) What then ?

Virasimha-She, who is helpless on account of her firm attachment, is imprisoned by that rascal in a palace-or a prison-just built on the bank of the Ganges.

Pruthviraja-Vira, you proceed at once to the city of Kanoja once again.

Virasinha—As Your Majesty commands. (*Exit*)

Pruthviraja—(*Aside*) It is quite clear, oh young maiden, that you are reduced to such a deplorable state, only by your attachment to me. But in this case, my mind, full of excitement, is not able to decide what to do. So I shall adopt the course approved of by my ministers. Because,

Her father is completely at variance with me. While this young maiden is restless on account of her attachment to me. How am I to save a female deer from the den of a lion, difficult to approach ? (6)

(*Entering*)

Door-keeper—My lord, some Mahomedan ascetic stands at the door.

Pruthviraja—Bring him in.

Door-keeper—As Your Majesty commands (*Exit*)

(*Entering*)

Mahomedan Ascetic—May the lord be victorious.

Pruthviraja—Is the poet Durgakedara all right ?

Mahomedan Ascetic—Yes, Your Majesty. But the faithless Mahomedan king, subdued imprisoned and released by Your Majesty, once more contemplates an attack. This is the message from the Great Poet.

Pruthvirja—(*Aside*) How is it that the rascal is still unquiet. (*Aloud*) Dear, tell the Great Poet that I thank him for the information conveyed to me once more.

Mahomedan Ascetic—As Your Majesty Commands. (*Exit*)

Pruthviraja—(*Aside*) What this series of troubles !

On one side I have to take care of that beautiful damsel, and on the other side I have to respulse the Mahomedan. Thus I am placed in the same circumstances as Laxmana, when called out piteously by the golden deer. (7)

Such is the nature of this world which is ever changing. Because,

One misfortune is seen to follow another, and so also the good fortune. The moon regularly waxes in the bright half and wanes in the dark half of the month. (8)

(*Entering*)

Door-keeper—My lord, a young maiden named Madanika, with a letter in her hand, announcing her arrival from Kánoja, stands at the door.

Pruthviraja—Bring her in without delay.

Door-keeper—As Your Majesty Cmmands. (*Exit*)

Pruthviraja—(*Aside*) I wish it were a love-letter from my beloved.

(*Entering*)

Madanika—May the lord of this world be victorious.

Prithviraja—Welcome to you.

Madanika—Does my lord remember Karnataki, who was once a favourite of your lordship ?

Prithviraja—Oh yes. We have heard that she was appointed as a maid-servant in the harem of the king of Kanoja.

Madanika—It is so. This Karnataki has won the affection of our dear friend Samyogita.

Paithviraja—(*Aside*) oh Karnataki, you deserve praise. Because even though you have resorted to my enemy, you still remain constant in your loyalty. (*Aloud*) Are your friends all right ?

Madanika—This letter of our dear friend will let your lordship know all about it.

(*Hands over the letter*)

Pruthviraja—(*Takes and opening it begins to read*)

This your lordship's past maid requests with utter humility that her dear friend, being in love with your lordship, is reduced to a piteous state by the wicked cupid.

Now indeed she angrily rejects the jokes of her dear friends and blames her polite maids without any cause. My friend, burnt by the heat of cupid, with faded limbs, continues her life in anticipation of your meeting. (9)

So I, being friendly to both of you, have to make a single request.

That without any further delay, you should save the life of my friend, which is in danger. If she, who is earnestly devoted to you, expires, she will be honored by all. While, on the contrary, you will be an object of public censure. (10).

A love-letter, written by my dear friend herself, is enclosed herewith.

Madanika—My lord, she has given real facts.

Pruthviraja—(*Reads the love-letter*)

Oh lord of my life, save this poor maiden, who solely depends upon you, from the ravenous arrows of unmerciful Cupid. You are known as the only protector of the distressed. (11).

(*With a sigh, aside*) Oh dear, it is not Cupid who is cruel, but I am really so. (*Aloud*) Does Karnataki always stay with her ?

Madanika—Consoled by her, our dear friend, somehow passes her time in expectation of your meeting.

Pruthviraja—(*Aside*) Oh kingship is full of evils. Because, on account of the pressure of work, I cannot remember even what is worth remembering. (*Aloud*) Oh Madanika, now I recollect, that I was once informed by the poet Chanda of your friend's inclination.

I being careless did not mind the sweet speech of my friend, who informed me that the lovely damsel was pining away for me. Thus I myself have reduced this my beloved, who is as tender as a flower, to such a deplorable state, thoughtlessly and cruelly. (12).

Madanika—My lord, you ought not to blame yourself in this manner.

Pruthviraja—Oh Madanika, tell Karnataki on my behalf, that the life of my beloved is completely at her mercy. She should therefore be very careful to preserve her' To-day I will positively start for Kanoja. Please hand over this letter with my humble salutation to my beloved.

(*Writes a letter; aside*)

Here comes your love-sick friend, scorched by the heat of cupid, to your feet. Oh beloved, who will not drink nectar secured by good luck ? (13)

Madanika, take this letter. (*Hands it over*)

Madanika—(*Takes it*) As your lordship commands. (*Exit*)

Pruthviraja—Certainly, I must start to-day. Meanwhile I may bid farewell to the Queen. Who is there ?

Door-keeper—May your lordship command.

Pruthviraja—Show me the way to the harem.

Door-keeper—This way, this way my lord.

(*Both move about*)

This is the door of the harem. May your lordship enter. (*Exit*)

(*Entering*)

Pruthviraja—Does the medical treatment comfort you ?

(*Then enters the queen*)

Ichhini kumari—My lord, as you are very fond of chase, your long absence is the only cause of my trouble. What can the doctors do in this case ?

Pruthviraja—My dear, it is a false charge. Because now I am very busy with state affairs, and have therefore given up the chase.

Ichhinikumari—Then, how is it, my lord, that you visit me at intarvals ?

Pruthviraja—My dear, burdensome is the work of administration.

A king, who himself takes care of his subjects, by punishing the wicked and by favouring the good, is compelled to move about from one place to another. He is always moving and never at rest like the sun. (14)

Even to-day I must proceed to Kanoja. I therefore bid you farewell.

Ichhinikumari—I wish you a happy journey. (*Seeing the lamp*) Oh, why does this lamp shine with a faint light ?

Oh dear, how is it that this lamp gives a dim light, although the vessel of crystal is full of sandal oil, and the soft and clean cotton wick is smeared with musk as usual ? (15)

Pruthviraja—My dear, let me tell you the real cause. Now indeed on account of the approach of the Spring, its friend the southern wind plays this mischief.

Oh my delicate beloved, the gentle breeze makes the flame of this lamp flicker to and fro, just as cupid tries to estrange a maiden from her parents, by whom she is brought up with full affection. (16)

Ichhinikumari—It is so. Now when shall I see your moon-like face again ?

Pruthviraja—I shall return here after a fortnight. So wait till then, managing the state-affairs.

Ichhinikumari—Very well. Now being overpowered by sleep, I cannot stay here any longer. Well, I go to the bed-chamber. (*Exit*)

Prithviraja—(*Aside*) The Queen has retired. I too may proceed to the council-hall to mark out the line of action.

(*Behind the curtain*)

Vidushaka—Alas, why does he neglect me like one possessed, even though I always remain by his side ?

Pruthviraja—(*Hearing*) Dear friend, are you here ?

(*Entering*)

Vidushaka— (*Aside*) Oh, he seems to have come to his senses. (*Aloud*) Oh friend, I am really tormented to see you in such a worry. Oh dear, are you all right ?

Pruthviraja—(*With a sigh*) How can you expect me all right, when the object (*or the region*) wished for is far off ?

Vidushaka—(*With a laugh*) Friend, you fond of chase will be the more miserable by further conquest.

Prithviraja—Oh fool, my mind, captivated by a beautiful damsel (*or the eye of a deer*) has lost its cheer.

Vidushaka—(*To himself*) It is but proper, that he, who is fond of hunting, may long for (*such things*). (*Aloud*) Oh friend, how is it that you, fond of hunting, are not able to secure the eye of a deer ?

Pruthviraja—(*To himself*) Oh, how am I to enlighten this fellow, whose senses are blunted by mere repetition of Vedas. Now I shall tell him the fact. (*Aloud*) Friend, the king of Kanoja has a daughter named Samyogita of unsurpassing beauty.

Vidushaka—Oh, I see the cause of your trouble. Now you will be another Krishna with sixteen thousand wives.

Prithviraja—Friend, anyhow we must secure this beautiful damsel.

Vidushaka—Have you seen her ? Otherwise she might perhaps turn out to be a second Jambavati.

Prithviraja—This is your false conjecture. I am informed by Virasinha, that she even surpasses the celestial damsels in beauty.

Vidushaka—Then I wish you success in your enterprise.

Prithviraja—I accept your blessings

Vidushaka—But if you will forget your friend by your over-attachment to her, you will be completely ruined. Remember well this word of a Brahman.

Pruthviraja—(*With a smile*) Have no anxiety about it.

(*Entering*)

Door-keeper—My lord, the ministers are waiting for the order of Your Majesty.

Pruthviraja—Being uneasy on account of the great pressure of work, I take leave of my friend.

Vidushaka—May your counsels be completely secret.

Prithviraja—Show me the way to the council-chamber.

Door-keeper—This way my lord.

(*Both move about*)

This is the door of the council-chamber. May my lord enter it.

(*Entering*)

Pruthviraja—Welcome to my ministers.

Ministers—(*Standing up*) Victory to the Supreme Lord.

(*All sit down after Pruthviraja*)

Pruthviraja—(*With a sigh*) Oh great poet, somehow we are to protect Samyogita, suffering on account of her love for me.

Friend, we must at once, try to obtain information of Samyogita, who has been driven out from the palace and imprisoned by her wicked father. Perhaps, being unable to bear (*the pangs of*) separation, the helpless damsel, in despair, may think of committing suicide. So find out some means to see my beloved. (17)

Harisinha—My lord, this merciless foe must be assailed at once.

Let your army, strong with great wariors, clever in using arms, and mounted on elephants, horses, and chariots, march to subdue the insolent enemy. How can the thing desired by Your Majesty be difficult to be accomplished in this world ? (18)

Kanha—My lord, the strength of the enemy is increased by the armies of the princes assembled there for the Rajasuya sacrifice. Hence,

This great enemy, with his treasure and army thus increased, cannot be overcome with force. But if that proud enemy be entrapped with a trick, he will soon fall into our hands, like a wild elephant. (19)

Chanda—I also agree to this. So I suggest an easy plan to accomplish this difficult object. May Your Majesty hear.

The great poets, having graceful speech, easily approach friends as well as enemies. They move about freely every-where giving and taking delight (*or fragrance*), as the wind. (20)

So let all the tributary princes, along with His Majesty, play the part of my servants. Thus we shall approach the king of Kanoja in disguise, and shall do the needful, after measuring his strength.

Atatayi—(*Sneeringly*) Oh great poet, you are blessed indeed, that you try to be the master even of our lord.

Kanha—The plan of the great poet is worth accepting. Thus only we can enter the capital of Jayachanda without any obstruction.

Pruthviraja—(*With a smile*) I also accept the dramatic performance proposed by the great poet. Oh great poet,

If there be no other way to see my beloved, I am ready to play the part of your servant this very moment. Was the part of a mendicant not played by Arjuna with plesure to secure her beloved. (21)

So, let my dear tributary princes, be ready to march. Oh Samarasinha, you stay here to guard carefully the kingdom from the attack of the Yavana who has now grown weak.

Tribu—As Your Majesty commands. (*Exeunt*)

Pruthviraja—Friend, come on. Let us now make preparations to start. (*Exeunt*)

End of Act III.

ACT IV.

(*Then enters Jayachand seated in the Assembly*)

Lute-players—(*Sing with a lute*) Oh Madhava, you, who are well versed in politics, and firm-minded, who are diverting yourself on the banks of the Yamuna, who are like a bee of the Spring with respect to the honey of the tender lower lip of Radha, who are the best of actors, who held up the Goverdhan hill, who are like a gardener with respect to the garden in the form of Radha s youth, and who give happiness to Gopis, give me good intellcetual powers and lead me to the path of victory.

Chanda—(*Aside*) Oh water-bearer, be attentive. Giving up vulgar movements of your eyes, you must be always ready to hear, what is going on.

Jaladhara—As my master commands. (*To himself*) Oh, this song is addressed to me. So, I think I shall gain my desired object in a short time.

Jayachanda—Oh great poet, we are really favoured by your presence.

Chanda—Oh great king, such is the natural tendency of poets.

Because,

As the dvotees, women, creepers, rogues, birds and rivers, resort to God, men, a tree, a greedy person, a nest and an ocean respectively; so poets resort to a king. (1)

Jayachanda—(*With a smile*) You mean that the cunning poets go to cheat the kings, who are greedy of fame.

Chanda—(*With a smile*) Oh great king, the devotees and others mentioned first go to their resort with selfish motives. While a crowd of poets approach a king to present the flow of their charming speech full of senti-

ments, just as rivers pour their flow of sweet water in the ocean.

Jayachanda—Oh great poet, I am pleased with your power of speech. Oh minister, satisfy the great poet by honoring him with great wealth and costly garments and ornaments etc.

Sumati—As my lord commands.

(*Gives as directed*)

Chanda—May the great king be blessed with great wealth and glory.

Jayachanda—I welcome your blessings. (*Musing*)

Well, oh great poet, why is your friend so obstinate, that he obstructs me even in my religious undertakings ?

Chanda—Oh great king, how can it be possible for the lord of Dehli, who is an avowed protector of religion ?

Jayachanda—Then, why did he not accept our invitation ?

Chanda—Oh great king, why did you undertake the Rajasuya sacrifice, even though, advised by the Royal Purohits and the Prime-Minister, not to do so ?

Jayachanda—(*Aside in confusion*) Oh ! I wonder, how has the secret counsel been thus exposed ?

Sumati—(*Aside*) My lord, be calm ?

Jayachanda—(*Collecting himself*) Kings are unrestrained. Who is able to urge or prevent them ?

Chanda—Oh great king, this much only is proper. that kings are restrained by religious laws. Because, if they act according to their whims, they are deprived of their royalty, very soon.

Nahusha and Nimi proud of their sovereignty, Duryodhana and Vena given up to inequity, and other soverign

rulers of the world, are ruined by not observing the principles of religion. (2)

Jayachanda—It may be so. But do we commit sin by performing the Rajasuya sacrifice ?

Chanda—How can your activity in the Rajasuya, which is prescribed for the Supreme Lord alone, be righteous ?

Jayachanda—(*Angrily*) Oh, what do you mean ? Then, who is qualified to perform the Rajasuya ? Your Prithviraja ?

Chanda—Be pacified you great king. Now even the lord of Dehli is not completely qualified.

That glorious Suprume Lord of the world, who has established his suprimacy by the valour of his long arms, and who is the resort of persons seeking shelter, may perform the sacrifice, if you, oh king, cease to be hostile.

Jayachanda—Oh great poet, why this false charge on me ? And why this false encomium of your friend ? Oh, how is it that even men of letters, who are naturally just, show such partiality for their friends ?

Chanda—Oh great king such is the public opinion. But the minds of great men alone know the reality.

Sumati—(*Aside*) I suspect the presence of Pruthviraja on this very spot.

Oh king, see this brilliant person in the guise of a water-bearer is no doubt Pruthviraja himself. The sun, though hidden in the clouds, gives out his intense light. (4).

Jaya—(*Aside*) I too presume that the water-bearer must be Prithviraja. Because,

Even with his strong and muscular arms extending upto his knees, and even with his fiery eyes full of lustre,

he still looks charming And even though he is in the guise of a servant of his friend, he has not lost his natural grandeur. (5)

Sumati—(*Aside*) My lord, you should at once capture him.

Jaya—(*Musing, aside*) Oh minister, if it turns out otherwise, I may have to suffer severe public censure; that,

This king, alarmed by the daring courage, heroic valour and superior lustre of Prithviraja, has lost his courage; because he, being confused, indiscreetly takes the servant of his minister to be the king himself. (6)

Sumti—(*Aside*) Then call Karnataki in this assembly to settle the question.

Jaya—Well reminded. Hollow, who waits there ?

(*Entering*)

Door-keeper—May my lord command.

Jaya—I wish to see Karnataki.

Door-keeper—As my lord commands. (*Exit*)

(*Then enters Karnataki, who veils her face seeing Prurthviraja, and then unvails it, on receiving a hint from Chanda*).

Jaya—(*Aside*) Oh, wonder !

How is it that Karnataki removes the covering of her face, which was just concealed by her garment, all of a sudden?

Or, Even when women leading a famliy life do manifest their natural frailty, what then of courtesans ? (7)

Chanda—(*Aside*)

The Courtesan, well versed in the art of erotics, deluding the assembly by the amorous movements of her limbs, shines like a moving flash of lightning, amidst a line of clouds. (8).

Karnataki—Victory to my lord.

Jaya—Oh Karnataki, why did you remove the covering of your face, all of a sudden ?

Karnataki—(*With a smile*) My lord, I did not veil my face through bashfulness. But,

Seeing the friend of my former lord before, I veiled my face at once to respect him. I consider Prithviraja alone manly. So I feel bashfulness only in his presence, just as the night does in the presence of the sun. (9).

Chanda—(*Aside*) Oh, we are saved by the great skill of this courtesan.

Prithviraja—(*Aside*) Karnataki, praiseworthy is your loyalty.

Jaya—(*Aside*) How is it that my mind does not trust even Karnataki. (*Aloud*) Karnataki, is Samyogita all right ?

Prithviraja—(*Aside*) He puts the same question, which I have in my mind.

Karnataki—Oh great king, her extreme pain is checked by cooling remedies. But to effect a complete cure, some proficient royal physician is required.

Pruth—(*With a sigh, aside*) oh dear, you experience this pain, only because of my fault.

Jaya—Minister, ask some Rasa-Vaidya to treat her.

Chanda—(*Aside*) Now the physician of the princess is near.

Sumati—There is no other remedy.

Jaya—Well, Karnataki, you treat her, in the meanwhile, according to her disease.

Karnataki—As my lord commands.

(*Exit*)

Jaya—Hollow, who waits there ?

(*entering*)

Door-keeper—May my lord command.

Jaya—Take this great poet, to his camp.

Door keeper—This way Your Honour. (*Chanda, after giving blessings to Jayachanda, gets up and moves about with his attendants and the door-keeper*)

Door-keeper—Here is Your Honor's camp. May you enter it. (*Exit*)

(*Entering with his attendants*)

Chanda—We are cordially received by Jayachanda, but he suspects the presence of Pruthviraja.

Kahna—Oh great poet, owing to this suspicion, he will certainly besiege our camp. So now we must be on our guard.

Chanda—I am of the same opinion.

Kanha—So, let Langadiraya, the son of Sanjayaraya, noted for his bravery and loyalty, take the command.

Lang—I respectfully accept the order of my revered uncle. I shall lead the army in the expected conflict.

Even I alone am able to destroy the army of the enemy; what then with the help of brave warriors! The enemies with their pride humbled down by the blows of my sword, will run away from the battle-field through fear, like serpants from the divine Eagle. (10)

Chanda—It is befitting a loyal Kshatriya hero.

Khan—Then let us go to find out some place fit for taking our stand.

Lang—Yes. (*Exeunt*)

(*Tinkling of small bells behind the curtain*)

Pruthviraja—(*Hearing, aside*) What is this charming tinkling sound of the anklets of women even in this grove?

I think perhaps my beloved has sent her friends to get some information about me. (11)

Chanda—(*Hearing looking forth*) It is a wonder ?

It seems as if the strong wind, storming and uprooting a blooming lotus plant, conveys it to a lonely forest, just as a lustful man transmits women from their family in some lonely place. (12)

Pruthviraja—(*Observing minutely*) Sir, these are maidens lead by Karnataki. They are coming here.

Chanda—The sight of maidens is certainly auspicious.

Pruthviraja—What should be their motive in coming here ?

Chanda—Nothing else is possible, in the case of young maidens, who are sentimental by nature, than the thirst for erjoying poetic sentiments. Oh,

Blessed is the poet, whose wealth is honor, and who is frequented by kings surpassing Indra in prosperity, by women having beautiful form, loveliness, and virtues, by brave warriors, and by a throng of devotees. (13)

Prithviraja—(*Aside*) Everyone thinks highly of himself.

(*Entering*)

Door-keeper—A number of young maidens, come to greet Your Honor, waits at the gate.

Chanda—Call them in my presence without delay.

Doyr-keeper—As Your Honor commands. (*Exit*)

(*Entering again with the maidens*)

Door-keeper—Here is our master. Go to him. (*Exit*)

Maidens—Victory to Your Honor.

Chanda—How fares the queen and her princess ? Are they all right ?

Maidens—Yes. But the former in the royal palace, while the latter in the garden-palace.

Chanda—Oh, what do you mean ?

Karnataki—The princess expelled by her father resides in the garden situated on the bank of the Ganges. And these maidens have come here with her message to greet Your Honor, who is an incarnation of the goddess of speech.

Chanda—Many thanks. Now let me hear her message.

Karnataki—Oh great poet, my dear friend has sent the following message:—

(*As addressed to Chanda*)

Being informed that you, the great poet and friend of Pruthviraja, have arrived here, I the princess humbly bow to you. Because, those persons, who bow to Mahesha (God Shiva or Prithviraja) or Mitra (The sun or Chand), are released from bondage and are blessed with the desired Vara. (*boon or bride-groom*) (13)

(*As addressed to Pruthviraja*)

Oh prudent and loving Pruthviraja, hearing that you have arrived here, I the princess humbly bow to you. Because etc. etc. (14)

Pruthviraja—(*Aside*) Oh this verse is addressed to me ! Dear, you will be free very soon.

Chanda—May the princess obtain her desired Vara. (*boon or bride groom*).

Maidens—We are highly obliged for your auspicious blessings.

Pruthviraja—(*Aside*) Sir, this is Karnataki well-known to us.

(*Thus drawing attention of Karnataki hints her by his eyesight to expect his arrival upto the midnight*).

Chanda—(*Aside*) Oh yes. She is a confidant of Jayachanda.

Maidens—It is evening. So let us return.

Chanda—May you be happy on your way.

(*Exeunt maidens*)

Pruthviraja—Friend we have measured the strength of our enemy. So I would like to announce myself to punish the enemy, who hates us without any cause.

Chanda—My lord, the whole plan will be frustrated by hasty action.

Pruthviraja—Well I accept your advice. (*Aside*)

Why does this mind, tied down by the string of love, wanders here and there through excitement? Let it free itself first by prostrating before my beloved instantly. (15)
(*Aloud*) So, mounting the horse, I shall proceed in search of my beloved.

(*Going to the gate, mounting the horse*)

Vira, show me the way to the Ganges.

Virasinha—This way my lord. (*Both move about*). This is the holy Ganges, which purifies the three worlds.

Pruthviraja—Vira, tell Chanda in my name to be on his guard in the midst of malignant enemies.

Virasinha—As my lord commands. (*Exit*)

Pruthviraja—(*Bowing*) Oh revered Ganges, your divine power to sanctify (*the three worlds*) is well-known. Because,

The virtuous men, who bathe in the flow of your water, made charming by high and low waves, are freed from the bondage of this world.

(*With a sigh*) Notwithstanding this,

Alas, how my beloved, devoted to your feet from her very childhood, obtained bondage ! (16)

Oh, Mother, you ought not to be so cruel. A mother always loves her child, even if it be at fault. Moreover you have acted as her mother from her very birth. Hence,

She, who is nourished by your pure water (*or milk*), has inherited from you your gait, purity, flavour, amorous

movements, sweetness, and coldness ; but not your freedom of movement. The qualities of a mother, as a rule, pass into her daughter. (17)

Thus confined, she, who is tender by nature, may try to commit suicide through despair. Oh mother,

You have sanctified the sons of Sagara, who were reduced to ashes by the sage Kapila through anger. Now, why are you going to reduce my beloved to ashes, who is already burnt by the wrath of her father ? (18)

(*Moving about*) How is it that the path, leading to the garden and bearing the foot-prints of my beloved, is not still visible ? Alas,

Where am I to search my beloved, who is now crually tormented by her parents, though they had caressed her, and given every comfort in her childhood? Now, she, who is dear to my heart, is pining away like a Navamallika flower, injured by frost and hail-stones, in a forest. (19)

(*Looking far off*) Oh what can this be, which appears like a palace illuminated with light ? Let me go there.

(*Exit*)

End of Act IV.

ACT V.

(*Then enters Samyogita standing in the upper terrace with her friend*).

Karnataki–Friend, divert yourself by playing on the lute.

Samyogita–Friend, give me the lute, which is my companion in separation.

Karnatiki–Yes.

(*Gives the lute*)

Samyogita–(*Takes it and sings*)

Oh swan of Manasa lake (*or my mind*), where do you divert yourself ? My eyes pour down tears constantly as the cloud does the showers. Love splits my heart like a lightning. The darkness conceals your path. So, oh dear, make the wind your vehicle. Thus come here and protect your beloved, who is suffering from separation, who is much troubled and who is solely depending upon you. Oh my lord, where are you ? (*Faints*)

Karnataki–Friend, take courage. See, these lines of clouds, as black as the Yamuna formed by the excellence of your song, are drawing near.

Samyogita–I am indeed deceived by the word Yamuna. Because,

The water of the Ganges are not pleasing to me, whose mind is troubled by a series of thoughts. He who takes pleasure in bathing in the waters of the Yamuna, constantly agitates my helpless mind. (1)

Karnataki–(*With a smile*) The agitator of your mind is crossing the bank of the Ganges just now.

Samyogita–(*Knitting her brow*) Why are you thus joking me with false prattles ?

Karnataki–Friend, this is not a joke but a fact.

Samyogita–Well then tell me how you came to know that.

Karnataki-When I went to the camp of the Supreme Lord, with a pretext to greet the great poet, he gave me a hint, that he would arrive here at midnight.

Samyogita-(*Aside*) Oh heart, now the object of your desire is not far off. (*Aloud*) Friend, see the Moon has reached the middle of the sky.

Karnataki-Oh it is almost midnight. So let us await the arrival of our lord in this very place.

Samyogita-(*Aside*) How is it that my mind, which has become timid on account of separation, does not trust anyone as yet ? (*Aloud*) Did you take the hint correctly ?

Karnataki-Friend, there is no reason to doubt it.

Oh timid one, the Supreme Lord, longing for union with you, stays here even as a servant (*of his friend*). And he will make you joyous and lovely by the touch of his hand, as the Moon does the night by the touch of the rays. (2)

Samyogita-(*With a sigh*) Friend, the appointed time has passed away.

Karnataki-Friend, it is not possible to keep the appointment, when one has to traverse unknown regions.

Samyogita-(*With unеasiness*) Then let us go to find him out. For,

Coming to know that my lover is near, my heart becomes impatient. Is it possible for a man, greatly troubled by mirage, not to rush with full force towards a watery place ? (3)

Karnataki-Friend, take courage for a moment. By that time, the presence of your lover will remove all your doubts.

Samyogita-I have passed many moments in such extreme agony. So,

Oh friend, my mind, losing confidence all at once in your speech, as well as in the sweet words of the female messenger, and in the loving and pleasant words of my lover, wanders at random (4).

Friend, see even this lord of Dehli !

Who is clever only in giving promises, having promised to come anyhow to soothe me in private, has not come yet. Nor does he send his message. Alas, the heart supported by hope now loses its support. (5)

(*Faints*)

Karnataki–Friend, take courage.

Samyogita–(*Regaining her consciousness*) Dear friend,

What is this strong emotion, which stupifies my senses, which makes my body loose, which dims my eye-sight, and which agitates my mind troubled with separation ? (6)

Karnataki–(*Aside*) Alas, she is reduced to a wretched condition by the wicked Cupid. (*Aloud*) Now, you rest on your bed for a while, to comfort yourself, as you are suffering from sleeplessness.

Samyogita–Frind, even bed of flowers does not soothe me. as I have lost sleep. So let me ascend the balcony of the palace to divert myself (*Ascending, gesticulating the touch of the wind*).

Oh southern wind, you alone are free to move everywhere. So hearken to a request from me, who am unfortunate.

Although you are slow and loved by many, you always come from a distance, and thus please with affection your dear creepers, bearing buds of flowers, in private. I request you to do this friendly duty of taking the following message to my lover:—'Is it proper that your beloved should suffer, when you are her lord?' (7)

Karnataki–(*Aside*) She is completely under the influence of Cupid. So I should now act according to her whim.

(*Aloud*) Friend, this southern breeze has become your messenger at your single request.

Samyogita–Being pleased with his gentility, the Cupid has accepted him as his companion.

Karnataki–Yes, it is so.

Samyogita–Friend. perhaps he might have returned on account of some violence from my father. (*Looking up*) Oh lover of night,

Oh lord of night-lotuses, why do you torment me, who am already emaciated ? Rather you transform me into moon-light. So that by chance I may be an object of love of my lord, while passing along the balcony of his palace.

Karnataki–Dear friend, it is not proper to lose heart with such false conjectures.

How can the Supreme Lord wish to leave this country, neglecting you, his beloved ? Have you ever heard a lightning, which solely depends upon the water (*love*) of a cloud, abandoned by it ? (9)

Samyogita–Friend, your sweet speech does not satisfy me. So hearken to my last request.

Oh friend, I have continued this wretched life anyhow with great difficulty. I do not know what will happen to it henceforth. Oh dear friend, bring my lover here, before my life-breath leaves this body, suffering from pangs of separation. (10)

(*A noise of foot-steps behind the curtain*)

(*Hearing, in haste*) Something like foot-steps, is heard in the Grove. Let us see.

(*Move about slowly*).

(*Then enters Pruthviraja mounted on a horse*)

Pruthviraja—(*Looking forth, aside*) Oh, this is a palace fit to be a dwelling of a royal family.

(*Getting down from his horse and moving about*):

I have come to know from the spies, that my beloved is imprisoned somewhere here. Perpahs I may find her in this very place. (*Again moving about*) Oh, the gates are closed on all sides. and the guards are in a sound sleep.

Samyogita (*Gesticulating the throbbing of the left eye, aside*) Oh, what is this sudden joy in my mind, which is completely depressed ?

Pruthviraja—(*Looking up*) oh, who is seen standing there, even at midnight ?

Can this be a digit of the moon ? But it cannot be in motion. In a clear sky lightning is also not possible. But I strongly believe that my tender bodied beloved, with her limbs afflicted by the heat caused by love, is moving about in the balcony of the palace, uneasy on account of separation. (11)

Samyogita—(*Looking down, and turning about*) Friend. come here.

Pruthviraya—Oh, all of a sudden,

Where has disappeared my beloved, the moon-light to my eyes, just pleasing my eye sight ?

(*Joyfully*)

Oh by good luck, she has again appeared like a flash of light, on the balcony with her friend. (12)

Karnataki–Friend, I have already come here, following your foot-steps.

(*Casting a downward look*)

Oh, here is our lord himself !

Samyogita–Oh, by good luck, your friend is saved !

Karnataki–Friend, wait a while. I am going to bring my lord here.

(*Descends the staircase*)

Pruthviraja-(*Aloud*) Oh, Karnataki ! She comes this way.

Samygita-(*Aside*) Oh,

Even the sudden appearance of my lover, thus removes my fatal mental agony. So, I think, she only is blessed in this world, who is not separated from her lover, even in a dream. (13)

Karanataki-(*Descending from the terrace of the palace, and slowly opening the gate*) My lord, follow me quietly.

(*Makes him ascend the staircase*)

Karnataki-(*After ascending*) My lord, here is my dear friend, waiting for you.

Samyogita-(*In confusion, with modesty*)

Welcome to the lord of Delhi.

(*Stands having her face ownwards.*)

Pruthviraja-Oh princess, enough of formalities.

(*Marking closely*).

Thus through carelessness, I have really neglected you, whose limbs are very warm, as I find. Kindly excuse me for my hard-heartedness, by casting a loving glance at me. (14)

Samyogita-(*With modesty*) Oh, lord of the world, you should not blame yourself thus. It was only due to my ill luck, that I was reduced to such a state, Now I am revived by your presence.

This my life, which was nearing its close, was somehow sustained by my love for you. Now, by the joy produced by looking at your face, it has completely revived of its own accord. (15)

(*Looking at the curtain*)

Friend Vasantika, bring here the materials for reception.

Pruthviraja-Oh tender one, do not trouble yourself.

By your loving glances and by your soft and sweet speech, you have kindly given a good reception to this careless person, who is an object of your love. (16)

(*Entering*).

Vasantika-As the princess commands.

(*Places the materials required for the marriage ceremony & exit*).

Samyogita-(*Wondering*) Friend Karnataki, what is this ?

Karnataki-Friend, here, this only is the proper reception. Let my dear friend and my lord occupy this beautiful seat. (*seat for a bride and a bride-groom*).

(*Makes them sit and binds the marriag bangles round their wrists.*)

Karnataki-(*Decorating Samyogita with marriage bangles*) Friend, you garland our lord.

Samyogita-(*With modesty and smile*) Oh divine Cupid.

I completely resign myself to the lord, who though shining in my front, always resides in my heart, and to whom mind was attached already, being attracted by similar qualities. (17)

Pruthviraja-(*Aside*) To-day indeed by my lucky union with this gem among women, I have become a real sovereign. (*Aloud*) Dear, favour your man by accepting this seal-ring. (*Gives*)

Samyogita-Let this ring of my dear, taking the place of the central jewel in my necklace of pearls, remain always close to my heart. (*Joins it with the necklace*).

Dear friend, to-day indeed, your dear friend is relieved from her helpless condition.

Karnataki-It is due to the special favour of the lord of Delhi, who is ready to give protection to those who are

in need of it. Friend, wait a while. I may bring a goblet full of wine from the inner apartment. (*Exit*)

Pruthviraja–Dear, really you are my sole resort here. Because,

I, who was completely overpowered by the arrows of Cupid, have been revived by your two eyes. Oh moon-faced lady, you cool by the touch of your hands my mind, heated by the rays of the moon. (18) (*Wishes to kiss*)

Samyogita–My lord, be polite. (*Stops him*)

Here comes my dear friend with a goblet in her hand.

Karnataki—Oh, friend, offer this refreshing goblet to the lord of your heart. (*Gives the golden goblet full of wine*)

Samyogita–(*Taking*) May my lord accept this. (*Offers*)

Pruthviraja–Oh dear lovely lady,

Being completely satisfied by the nectar of your lower lip, which is as tender as a sprout, how can I relish this drink ? Because, he, whose desires are fully gratified, never longs for anything. (19)

Or

Only the blessed can drink to their satisfaction such a fresh and cold drink of wine, in which the disc of the moon is reflected, and which is sanctified by the touch of the fingers of a beloved, and which is thus offered lovingly with a smile. (20)

So I gladly accept it.

(*Takes it and drinks, and then gives the goblet to Samyogita with the residue.*)

Samyogita–(*After drinking*) Oh, my good luck ! Friend,

I never even dreamt that my lover will come over here in person from a long distance, will please me with sweet speech, and will make me a partner in the drink. (21)

Karnataki–(*Aside*) Oh, cupid has done his duty by uniting together those whose hearts are melted by mutual love. (*Aloud*) Friend, give this beetle-leaf to your lord.

Samyogita–(*Giving*) Friend, really you are the goddess of my good fortune. So, accept this necklace of pearl, which I cordially present to you.

Karnataki–(*Looking with a smile*) My lord, there is the bed-chamber. So take rest to remove the fatigue of a long journey. Friend, you too cheer our lord with music.

Samyogita—This way my lord.

(*Exit with Pruthviraja*)

Karnataki—By good luck, to day the uppermost desire of my former lord and my dear friend, is gratified. Hence.

Uniting my friend with my lord, to whom she is sincerely devoted, and who is equally loving and virtuous, I experience complete satisfaction.

(*Looking up*) Oh, the night is nearly spent away. So, I may also go to bed. (*Exit*).

End of Act V.

ACT VI.

(*Then enter Lavangika & Malini*)

Malini–Is it Lavangika ? (*Looking around*) Where are the guards ?

Lavamgika–Oh how is it that you question me like a stranger ?

Malini–I went to a village early in the morning. So, I do not know anything.

Lavangika–Friend, the princess has gained her object.

Malini–Has the king approved of her intention ?

Lavangika–It is quite impossible. But the supreme lord Pruthviraja came here.

Malini—(*In confusion*) Oh, what do you mean ?

Lavangika–He paid a secret visit, when our princess married him. Then he alone killed all the guards, who opposed him when he started (*to take the field*), on hearing the roaring of the gun named Kilakila.

Malini–(*In confusion*) Then, what will be our fate in this solitary place ?

Lavangika–Oh foolish woman, take courage. He himself will take care of us.

Malini–But you just told me that he left this place.

Lavangika–Still that noble lord, fastened with the string of love, is expected to pay a second visit.

Malini–Well now where is our princess ?

Lavangika–(*Pointing upwards*) Friend, look there the princess is waiting for him with her friend on the upper terrace. Let us go there. (*Exeunt*)

End of the Praveshaka.

(*Then enters Samyogita as described*)

Samyogita–How is it that my lord does not return still ?

Calmness prevailing, the forest with its birds has become noiseless. The moon, lover of night–lotuses, shines

in the middle of the sky, my drowsy companions are slumbering in despair. Still, how is it that the central jewel of my pearl-necklace does not embrace me ?

Karnataki–Dear friend, kings are not free to move about at their choice.

How is it possible for the supreme Lord, surrounded by the forces of his enemy, to keep the appointment ? In the rainy season, the sun, surrounded by clouds, does not always shine brightly.

Samyogita–Friend, having experienced the pleasure of the company of my lover, my heart has become more feeble to bear the pangs of separation. Because,

I, oh friend, who passed the night as a moment in the company of my lover, am unable to pass a moment without him, in this wretched condition. Oh friend, am I forsaken by him either through anger or on account of my impudence or through my misfortune ? My mind troubled with such thoughts, pines away of its own accord. (3)

Karnataki–(*Aside*) Alas, how am I to console her, who talks nonsense as if she were out of her senses ? (*Aloud*) oh timid friend,

Have you not seen the supreme Lord, emaciated by sleeplessness, moving in the midst of his enemies secretly, risking his life for your sake ?

Samyogita–(*With a sigh, doubting*) Can it be a vision ! Otherwise,

How is it possible for my lover to forsake me after giving a loving embrace for a long time and after soothing me, while resting on his lap, with sweet speech ? Here are you, here are our companions, here is our bed-chamber. Everything is in its right place as before. My lover alone is missing. (5)

Karnataki—Friend, why this confusion ?

Why do you forget that you yourself, after giving him with a smile a beetle-leaf snatching it away from my hand, and after requesting him to pay a second visit, allowed him to depart ? (6)

(*Tramping behind the curtain*)

(*Listening*) Friend, look there in the garden. He has returned as promised.

Samyogita-(*Looking forth*) Oh, I am deceived in vain by force of separation causing forgetfulness.

(*Then enters Pruthviraja*)

Pruthviraja-Dear, pardon me for being late. I have indeed missed the appointment, as I had to make arrangements for our departure.

Samyogita-My lord, my mind, always suspecting some violence from my father, is at rest only in your presence.

The chakravaki, which plays freely with her mate for the whole day, is even not able to bear the fancied separation caused by the intervention of a lotus-leaf at night. (7)

Pruthviraja-Dear, it is so. Because,

It is directly proved in the world, that the life of beings continues so long as they experience even a particle of joy. Then how can the life continue in the absence of a person who is looked upon as an ocean of joy. (8)

So, my dear, be ready to start.

Samyogita-I am favoured by this agreeable decision.

Karnataki-Oh lord, let this your maid, serving you under the pretence of a courtezan, be an object of your favour as before.

Pruthviraja–(*Wondering*) Oh, you excite my curiosity by uttering the word 'Pretence'.

Karnataki–Then, hear me, my lord.

Born in the royal family of Karnataka, I became strongly atttached to you on hearing the description of your eminent virtues from the professors of music. But considering my direct union with your noble family impossible, in this disguise,

Traversing the long distance, like a bee, fond of flowers flying around, issuing forth from the hive, became an object of your love. (9)

Pruthviraja–Oh it is a wonder !

Karnataki–Moreover,

Oh lord, this my mind, violent with strong attachment for you, and this my body, are devoted to you from my very birth. And they are free from the touch of any other person. (10)

Pruthviraja–Oh princess, what do you say ?

Karnataki–And accordingly, I entertained the minister Kayamash simply with music, as he was your friend.

Pruthviraja –(*With a sigh*) Woe be to my imprudence!

Karnatrki–My lord, you need not blame yourself, when the world is solely regulated by the decree of fate. Afterwards I came here, and took care of my dear friend to safeguard your interest.

Pruthviraja–Princess, why did you not disclose this secret of your birth before ?

Samyogita–Oh, you kept even me in the dark ?

Karnataki–The secret, if disclosed only at the right time, proves beneficial; otherwise it brings on calamity.

Pruthviraja–Oh princess, henceforth you shall be in charge of my harem. So better start at once for Delhi with the

great poet by the route which is well guarded.

Karnataki–I shall do so after bidding farewell to my lord as well as to my dear friend.

Pruthviraja–Dear, it is time to start. So take leave of your friends.

Samyogita–First of all let me bid good bye to my friends in the garden.

(*All descend the stair-case with the friends who were waiting in the inner apartment*).

(*Coming to the front square*)

Oh, my beautiful trees, embraced by a number of creepers, my friends in my exile; oh my dear parrot and Sarika completely absorbed in the talk of my lover; Oh my lute, giving me extreme delight by the reverberation of sweet tunes; let all of you give me permission to go to the palace of my lover. (11)

Oh you garden–maid, take special care of all these, now put in your charge.

Garden–maid—As the princess commands,

Chaturika—Friend, look here. These,

Trees by scattering flowers in abundance, these parrot and Sarika by the talk of your lover, and this lute by producing a series of musical notes of its own accord;

Oh you with charming eyes, all these add to the auspiciousness of the occasion.

(*Then Pruthvirja mounts the horse*)

Karnataki—Oh friend, our lord, who has mounted the horse, awaits you.

Samyogita—Let my dear friends allow me to depart.

Friends—Who are we to permit you ? But this is our request, that,

Being united with the virtuous and illustrious husband of your own choice, having a charming form, and being wholly engrossed in lovely sports, you at times remember your friends suffering the pangs of your separation.

Samyogita—My dear friends will soon enjoy the sports on the banks of Yamuna with me.

(*Ascends on the lap of Pruthviraja*)

Karnataki—My lord, look here.

These friends, though afflicted by the pain of separation from their dear friend, are still delighted by gaining their desired object; and though their eyes are heavy with the flow of tears checked, they appear joyous. (14)

Pruthviraja—Oh princess, let your friends come to my capital at the time of our marriage celebration.

(*starts*)

Karnataki—As my lord commands.

Friends—We wish you all bliss.

(*scatter flowers*)

Karnataki—Friends, look there.

This our lord, riding on a swift horse, embracing his new wife resting on his lap, scarred by the weapons of enemies, appears like the god Shiva with the goddess Parvati on his lap. (15)

Oh, in a moment, the horse has gone out of our sight. So, come on. Let us now start.

(*Exeunt omnes*)

End of Act VI.

ACT VII.

(*Then enter Ramaguru Purohita and Chanda*)

Rama—Oh great poet, the arrogant king of Kanoja, breaking into the lines of our forces posted in different places, has arrived here. He must be passified somehow.

Chanda—Virtuous men can accomplish their desired objects by their thought-power. So by the grace of your Holiness, he has become quite agreeable.

Rama-How ?

Chanda-Hearing of his dejection due to the loss of the greater part of his army, I, after worshipping my goddess in the early morning, went to the garden of his camp. There he accepting my advice, gave out his intention to celebrate the marriage himself.

Rama—Oh, the eloquence of great poets, who are favoured by gods, prevails everywhere. Is this communicated to our lord ?

Chanda-I am just going there to give this happy information to our lord.

Rama-Well, I also go to the sacred apartment to perform the daily sacrifice.

(*Exeunt*)

End of the Vishkambhaka.

(*Then enter Pruthviraja and Chanda, seated in the inner apartment*)

Pruthviraja-Friend, we are besieged by the king of Kanoja, with his whole army. So it is advisable to adopt concilia-tory means under the circumstances.

Chanda-My lord, by good luck your object is already accomplished.

Pruthvirja-Oh, what do you mean ?

Chanda–Hear me, my lord. The king of Kanoja has taken my advice, and has now become friendly, in consideration of the firm attachment of his daughter.

Pruthviraja–The power of poets, which accomplishes even what is impossible, prevails everywhere.

Chanda–My lord, in truth;

It is the power of masters that enables their servants to accomplish what is impossible. The forest–monkey crossed the great ocean, after his appointment as an emissary of Rama. (1)

Pruthviraja—Still, I see that I, assisted by you, succeed in every enterprise with the least trouble. Now what further news about the king of Kanoja ?

Chanda—He is eager to come here to give your lordship his daughter in marriage.

Pruthvirja—Oh, wonderful is the operation of the divine Fate !

Whence this acquisition of the highest title of the Supreme Lord? Whence this hostility with the king of Kanoja? And whence this marriage with his daughter, brought about by her strong attachment? Oh, strange is the decree of fate ? (2)

(*Entering*)

Door-keeper—Victory to my lord. Sumati waits at the gate, wishing to see your lordship.

Pruthviraja—Let the minister of the King of Kanoja come here.

Door-keeper—As my Lord commands. (*Exit*)

(*Entering*)

Sumati—(*Cheerfully*) May the Supreme Lord, King of Delhi, prosper by his new marriage.

Pruthviraja—Welcome to the prime minister. Is the king of Kanoja all right ?

Sumati—Yes, my lord. He now wishes to honour your lordship, by offering his daughter in marriage personally. May your lordship grant this.

Pruthviraja—He, being my father-in-law, deserves every respect. So let him grace the assembly-hall with his retinue.

Sumati—As my Lord commands. (*Exit*)

(*Behind the curtain*)

A Bard—Victory to my Lord on this auspicious occasion of new marraige.

By your union with your mate, whose wings were raised through the pleasure derived from the sportive movements of the new cloud, who was uneasy in the garden, who was eagar to proceed to Manasa, and who rested on the leaves of lotuses, oh royal swan, you appear cheerful and brilliant. (3)

Pruthviraja—It is quite true, that I have just crossed the ocean of anxiety.

Chanda—It is time for the assembly. So I beg leave of my lord.

Pruthviraja—Oh great poet, you may go there. I shall just be in time with the queen.

Chanda—As my lord commands. (*Exit*)

Pruthviraja—Who waits there ?

(*Entering*)

Door-keeper—May my lord command.

Pruthviraja—Show me the way to the harem.

Door-keeper—This way my lord. (*Both move about*)

This is the door of the harem. May my lord enter it. (*Exit*)

(*Entering*)

Pruthviraja—(*Minutely observing Samyogita*).

Oh, my beloved, overpowered by the fatigue of the journey to which she is not at all accustomed, has fallen in a slumber, while resting on the sofa.

My beloved, whose heart is throbbing by overexertion, with her muscles loosened, and with her face like a faded, lotus, slumbers quietly. How can I dare to awaken her, who appears like a dight of the moon, which has become pale by the touch of the rays of the sun. (4)

Still I must gently awaken her to communicate the soothing message of her father. Oh, she is roused from her sleep by the disturbance caused by my coming.

Samyogita—(*In confusion*) My lord, only to day I experienced a happy slumber after a long time.

Pruthviraja—Dear, be composed.

I am not astonished to see you, who are pardoned by your relentless father, in a happy slumber. Because, the secret intentions of either a friend or a foe are spontaneously revealed to one's own mind. (5)

Samyogita—(*Wondering*) Has my father become favourable?

Pruthviraja—Not only, favourable, but eager to celebrate our marriage in person.

Samyogita—(*Joyously*) My lord, now I experience the highest bliss.

Pruthviraja—Dear, it is time to go to the assembly.

Samyogita—I am ready.

Pruthviraja—Who waits there ?

(*Entering*)

Door-keeper—Victory to my lord. This way Your Majesties.

(*All move about*)

This is the door of the assembly-hall. May Your Majesties enter. (*Exit*)

(*Entering*)

Pruthviraja—Welcome to the honorable members.

Members—(*Standing up*) May your Majesties be victorious.

(*All sit down after Pruthviraja*)

Lute-players—(*Sing to a lute*)

Oh, you, kind ruler of the confederate Indian princes, a mine of unparalleled magnanimity and noble virtues, an ocean joined by rivers full of water, a Kubera in giving gifts to eminent poets, whose exploits are extolled in the assembly of the lord of gods, who calls into action the amorous movements of heavenly damsels, a Vishnu in giving protection as well as boons, an avowed protector of his subjects, and the only resort of persons needing help; may you, oh lord of the world, live long.

Rama-First of all I congratulate Your Majesty on the attainment to the highest prosperity. Because,

To-day, the king of Kanoja, being over-joyed by giving his daughter in marriage, becomes your friend, giving up his hostility.

Now, oh Emperor, you have acquired the unrivalled sovereignty of the world, as desired by you long since, (8)

Pruthviraja-(*umbly*) I have accomplished my object by the spiritual power of your grace, which is described in the Vedas as follows:-

He, who has engaged a learned Brahmana, the protector of the kingdom, as his Purohita, overcomes his enemies, and the kings become his friends.

Kanha-Now, I request Your Majesty to honor the king of Kanoja, who deserves every respect from us.

Pruthviraja-Honorable members, to-day, I wishing to enjoy eternal friendship with the king of Kanoja;

After greeting him who has become our superior with joy, confer upon him the dignity of the royal umbrella and the pair of Chamara in my empire. (7)

So let my respected uncle grant him the copper plate inscribed with the royal mandate.

Kanha–As it pleases Your Majesty.

(*Gives it to the minister of the king of Kanoja*)

Sumati–My lord our king,

Who cannot be subdued by the four means of action, has now surrendered, on account of the strong attachment of her daughter. He, too, desires to havs firm friendship with you, (8)

Kanha–May Your Majesty appoint him, as the prime minister, by the adoption of whose plan, we experience this series of auspicious events.

Pruthviraja–The great poet deserves the post of the prime minister on account of the sublimity of his intellect and valour. So, I, now.

Heartily congratulating my friend, the great poet who is famous for the superiority of his intellectual powers all round, who is devoutly loyal, and who is a partner in my joys and sorrows, appoint him as my prime minister. (9)

So invest him with the dignity of a prime minister.

(*Carries out the order*)

Chanda–(*Joyously*) My lord, although this is a special favour, still I have to make one request.

Let our friendly relations continue, even after I take charge of the office of the prime minister, which is circumscribed by etiquette, and where free speech is not allowed according to the principle of politics. (10)

Kanha–Let the command of our army be vested with the descendant of Sanjayaraya, whose line is remarkable for extraordinary loyalty.

Pruthviraja–Sanjayaraya and Langadiraya have easily won for themselves the higher worlds by sacrificing their lives in the interest of their lord So,

I vest the descendant of the line, of Sanjayaraya, whose members have manifested their loyalty by sacrificing their lives on the altar of battlefield, and which is a mine of robust he roes with the command of my whole army. (11)

So let our respected uncle grant the royal mandate to the son of Langadiraya,

Kahna–As it pleases Your Majestly. (*Carries out the order*)

Pruthviraja—Now, let the treasury officer give presents to all the brave warriors according to their exploits.

Trersury–Officer—As my lord commands.

(*Exit*)

Kahna—Oh princess of Karnataka, the Emperor, served by you in good faith, places his harem in your charge.

Karnataki—It is a great favcur of the lord of the world. Now indeed,

By good luck, I, working for the good of my lord, who had full faith in me, have secured his constant favour, always, longed for by attendants. (12)

Jaya—Oh, unique hero of India,

Oh Emperor of India, being over–joyed by the development of mutual love, I give you my daughter, who has selected you as the bridegroom, in marriage. Now I, with my family, get the full satisfaction of doing my duty. (13)

Pruthviraja—Oh, I am blessed with a series of auspicious events, coming to pass at the same time. They are,

The sovereignty of India, the friendship with a king having a great army and treasure, the minister well versed in politics and devoutly loyal, the union with the accomplished

beloved wholly attached to me, the love of my subjects, and the satisfaction of my family members. (14)

Samyogita—By good luck, I, too,

Being given in marriage to the brilliant Lord of the princes by my father with satisfaction, experience unique bliss, on account of my union with the husband of my own choice. (15)

(*Entering*)

Door-keeper—Some ascetic, shining with a halo round his face, waits at the gate.

Pruthviraja—Bring in the divine ascetic.

Door-keeper—As my lord commands.

(*Exit*)

(*Then enters the ascetic*)

Pruthviraja—(*standing up with the assembly*) This Prutviraja bows down to Your Holiness and gives a hearty reception.

(*Bows down*)

Ascetic—May you prosper by the dignity of the Lord of heaven.

(*Music*)

Pruthviraja—(*Humbly*) I accept the blessings from your Holiness.

Ascetic—Oh Emperor, I have accomplished all your desires by the power of my penance, as you have been doing your duty, as a Khshatriya. Now, what else may I do for you ?

Pruthviraja—By the favour of Your Holiness, nothing now remains to be accomplished. Still let there be this Bharatavakya.

(The final benedictory speech.)

Let the god Cupid, with Rati, giving eternal bliss to all the youthful pairs of Bharatavarsha, which are equal in every respect, which are melted by the manifestation of amorous movements, and which are joined by mutual love, be victorious, by making their love constant. (16)

End of Act VII.

End of the Drama named Samyogitaswayamvaram

शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
७	३	उपेष्यसि	उपैष्यसि
	७	प्रेषयैषा	प्रेषणीयैषा
१९	३	मधुमालती	मधुमाधवी
१७	९	उपेष्यति	उपैष्यति
२३	१३	गुज्जत्	गुञ्जत्
२६	७	समेही	समेहि
३१	१०	विरोधो–	विरोधा–
	१६	इइि निष्क्रान्ता	इति निष्क्रान्ता
३३	४	लीनातरङ्गा	लीनान्तरङ्गा
३६	१२	शलिन्या	शालिन्या
४०	२	कलोय	कलोप
४३	३	जिवीतम्	जीवितम्
	८	यगतं	पगतं
९४	६	नास्त्या	नास्त्य
९७	९	पुरते	पुरतो
९८	३	व्यधि	व्याधि
६०	९	नपुर	नूपुर
६४	१३	पहधैतर्या	पहतधैर्या
७०	१८	मेऽर्थभ्य	मेऽभ्यर्थ
८१	९	विमन्म	वियन्म
८२	१८	स्मितदृशा	स्मितादृशा
९१	१३	सभाजायतुं	सभाजयितुं
	१४	कन्याप्र नेन	कन्याप्रदानेन
९३	११	समा भव	समाहिता भव

